

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д. 10.17.548 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 81-112 (575.2) (043.3)

РЫСБАЕВА ГУЛЬДАРХАН КАЛИЕВНА

**ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КУЛЬТТУК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН
ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫ**
(казак, кыргыз тилдеринин материалдары боюнча)

10.02.06 - түрк тилдери

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Казактан Республикасынын Казак мамлекеттик кыздар педагогикалык университетинин казак тил илими жана чет тилин окутуу методикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи филология илимдеринин доктору, профессор
Марazyков Турусбек Сейдакматович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Эгембердиев Раимжан

филология илимдеринин доктору
Досжан Райхан Абдуғалиқызы

филология илимдеринин доктору
Атакулова Мээрим Абдыкеримовна

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-түрк «Манас» университетинин
түркология бөлүмү.
Дареги: Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 33.

Диссертациялык иш 2017-жылдын 12-майында саат 10:00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси, 27.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27.

Автореферат 2017-жылдын 10-апрелинде жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент**

С.К.Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Ар кандай этностор жана алардын дүйнөгө көз карашынын, салт-санаасынын, дүйнө таанымынын көрсөткүчү болгон баалуулуктар дүйнөсүнө байланыштуу тилдик бирдиктери топтолуп, сакталган түшүнүктөр – когнитивдик, концептуалдык, семантикалык, түзүлүштүк, этнолингвистикалык, тематикалык жана семиотикалык жактан изилдөөнү талап кылган көп аспектилүү маселе. Тааным бирдиктери тил менен ойлоо, ойлом менен таанымдын, аң-сезимдин бейнелик, эмоционалдык-экспрессивдик өзгөчөлүктөрүнөн турган, конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктү көрсөткөн, тилдик кубулуштардын ичиндеги атоолук жана семиотикалык моделдери калыптанган тилдик бирдиктер аркылуу туюндурулат. Элдин жаратылыш кубулуштарын баалаган *культтук түшүнүктөрүнүн, культтук фразеологизмдеринин* маанилик түзүлүшүндөгү, семантикалык формасындагы коддолгон ар түрдүү маалыматтарды аныктоо тил илиминин өзөктүү маселелеринин бири болуп саналат. Азыркы ааламдашуу процессинде тил илиминде этнолингвистикалык, этнопсихоллингвистикалык, социоллингвистикалык, лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистикалык изилдөө багыттарында «дүйнөнүн тилдик бейнеси», «түрктүк аалам модели» теориялары боюнча түрдүү изилдөөлөр кеңири орун алып келет. Азыркы кезде дүйнөнүн тилдик бейнесин жалпы адамзат таанымындагы дүйнө модели жана дүйнөнүн туташ концептуалдык бейнеси менен бирдикте кароо – философиялык да, филологиялык да изилдөөлөрдүн объектиси боло алат. Ааламдын тилдик бейнесин жана ааламдын концептуалдык бейнесин «тил – ойлоо – дүйнө (аалам)» чегинде изилдөө зарылдыгы бүгүн олуттуу маселе болуп саналат. Азыркы учурда курчап турган чөйрө, дүйнө, дүнүйө тууралуу бардык маалыматтар элдин сан кылымдык дүйнө таанымынын негизинде жаралган тилдик бирдиктер, башкача айтканда, жеке сөздөр, макал-лакаптар, фразеологизмдер, учкул сөздөр, прецеденттик тексттер аркылуу сакталып, атадан-балага, урпактан-урпакка берилип, дүйнөнүн тилдеги бейнеси жаңырып да, толукталып да отурат. Ар бир улуттун өзүнүн өзгөчөлүгүнө ылайык дүйнө бейнеси бар. Себеби тил ойлоо менен карым-катнаштагы гана курал эмес, тил – бүткүл этностун руханий жана маданий күзгүсү. Тил – маданиятты сактоочу, өнүктүрүүчү, аны урпактан-урпакка өткөрүүчү өзгөчө коммуникативдик курал. Тил – улуттук дилдин, салт-санаанын, улуттук ойлоо менен аң-сезимдин сан кырдуу касиеттерин, формасын чагылдырып көрсөткөн каражат. Тил илиминде культтук ишенимдерге байланыштуу фразеологизмдердин изилдениш тарыхы мурдатан башталганы менен, алардын калыптануу негиздери, таанымдык табияты лингвистикалык жактан казак жана кыргыз тил илиминде буга чейин ачып түшүндүрүлгөн эмес.

Иште аталган эки тил илиминде «культ» лексемасы алгачкы жолу системалуу түрдө концепт теориясы багытында талдоого алынды. Жалпы түркологиялык деңгээлде «культ» концептиси азыркы күнгө чейин салыштырмалуу түрдө толук талдоого алынып, жеткиликтүү изилденген эмес. «Культ» түшүнүгүнүн таржымалы түркологияда этнографиялык, диний, мифологиялык, философиялык жактан гана каралган. «Культ» түшүнүгү – когнитивдик лингвистикага, тилдик маданият таанууга, социолингвистикага, мифологияга, этнографияга да тикелей байланышы бар түшүнүк. «Культ» түшүнүгү диапозону кең этнолингвистикалык маселенин бири болгондуктан, муну казак, кыргыз, өзбек, татар, тува, хакас, алтай, шор, якут (саха) ж.б. чоң жана кичи түрк тилдеринин материалдарынын негизинде талдоого алуу анын архитиптик элементтерин, түрк маданиятына орток дүйнө тааным элементтерин аныктоого мүмкүндүк берет. Бирок түрк тилдүү элдердин тилинин материалдарынын негизинде бардык түрк элдерине таандык культ концептисинин түзүлүшүн бир эле изилдөөдө ар тараптуу карап, толук камтуу мүмкүн эмес. Ошондуктан бул докторлук изилдөөдө казак жана кыргыз тилине гана тийиштүү этнолингвистикалык параллелдерди иликтөөгө, андагы илимий-таанымдык көрүнүштөрдү ар тараптан изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулду.

Тилибиздеги культка байланыштуу атоолор, терминдер, лексика-фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер жана макал-лакаптардын тилде калыптанган өзгөрмөлүү маанисин ачып түшүндүрүү, ошол маанинин калыптанышына негиз болгон ар кандай мотивдерди аныктоо бул изилдөө ишинин актуалдуулугун көрсөтөт. Ошону менен катар иште түрк элдериндеги культка байланыштуу атоолор жана байыркы дүйнө тааным менен ишенимдер, каада-салттар, социалдык-коомдук жагдайларга байланыштуу көрүнүштөр түрткү болгон түшүнүктөргө негизделген лингвомаданий бирдиктердин колдонулуш деңгээли антропоцентристик жактан аныкталып, кеңири түшүндүрүлүп берилди.

Изилдөөнүн негизги объектиси – элдин түшүнүгүндө калыптанган түшүнүктөрдү көрсөткөн культка байланыштуу атоолор, культтук фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер, азыркы көркөм тексттерде орун алган мифологиялык, сакралдык системалардагы *«культ» концептисинин* тилдик репрезентанттарынын улуттук-таанымдык мааниси, алардын түрк тилдериндеги, анын ичинен казак жана кыргыз тилдеринде колдонулуш өзгөчөлүктөрү, культтук фразеологизмдердин этнолингвистикалык жана этномаданий негизи. Изилдөөнүн аспектиси – дүйнө таанымдык тил илими.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш

Казак мамлекеттик кыздар педагогикалык университетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты – түрк тилдерине кирген казак жана кыргыз тилдериндеги культ концептисин туюндурган тилдик бирдиктер, фразеологизмдер системасын комплекстүү изилдөө. Аталган максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу алдыга коюлган:

- культ концептисине тиешелүү негизги түшүнүктөрдү теориялык жактан сыпаттоо;
- культтук түшүнүктү билдирген тилдик бирдиктердин лексикографиялык аныктамаларын талдоого алуу, түрк тилдериндеги культтук түшүнүктү туюндурган лексемалардын лексика-семантикалык талаасын жана анын семантикалык жактан кеңейүү процесстерин ачып түшүндүрүү;
- культтук фразеологизмдердин этномаданий түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүп, аларды улуттук-маданий жана таанымдык өңүттөн сыпаттап, аларга мүнөздүү белгилерди ачып түшүндүрүү;
- культтук лексика-фразеологизмдердин этнолингвистикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, алардын этномаданий мазмунун экстралингвистикалык жагдайлар аркылуу аныктап, талдоо;
- культтук түшүнүктөгү тилдик бирдиктерди жана культтук фразеологизмдерге тиешелүү ассоциативдик көрүнүштөрдү сыпаттап, алардын ассоциативдик өзгөчөлүктөрүн талдоо;
- культтук фразеологизмдерди дүйнөнүн фрагменттеринин тилдик бейнесин түзүүчү, жаратуучу бирдиктер катарында сыпаттап, алардын мотивдик мүнөзүн ачып көрсөтүү;
- культтук фразеологизмдердин репрезентанты болгон концептилердин лингвокогнитивдик түзүлүшүн ачып аныктоо, алардын концептилик, фреймдик түзүлүштөрүн таблица түрүндө көрсөтүп, культтук фразеологизмдерге мүнөздөмө берүү;
- казак, кыргыз тилдериндеги культтук фразеологизмдерди түрдүү сөздүктөрдөн, көркөм чыгармалардан жана ар кайсы багыттагы изилдөө эмгектеринен тилдик факт-материал катары чогултуп, алардын окшоштуктары менен өзгөчөлүктөрүнө конкреттүү тилдик талдоолорду жүргүзүү;
- культтук түшүнүктөрдү туюндурган тилдик бирдиктерди жана культтук фразеологизмдерди «Адам», «Коом», «Табият» багыты, бөлүмдөрү боюнча класификациялап топтоштуруу;
- Ай, Күн, Суу, От, Умай эне, Бак, Арбактар культу жана «Жаратуучу күчтөр» концептилеринин лингвокогнитивдик түзүлүшүн аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы: Бул изилдөөдө

казак жана кыргыз тил илиминде биринчи жолу «культ» концептисин, культтук түшүнүктөрдү туюндурган ар кандай лексикалык, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер топтолуп, түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасынын теориясы иштелип чыгып, илимий чөйрөгө сунушталды. Изилдөөдө культтук түшүнүктөргө байланыштуу ишеним, каада-салт жана алкыш, каргыш, тилек, бата берүү маанисиндеги лингвомаданий бирдиктер, алардын когнитивдик жана лингвосомиотикалык өзгөчөлүктөрү казак, кыргыз тилдеринин материалдарынын негизинде илимий жактан аныкталды.

Диссертациялык иштин мазмуну тил теориясы менен этнолингвистикалык маселерге байланышкан баалуу материалдарды, жаңы идеяларды өз ичине камтыйт. Комплекстүү изилдөөнү талап кылган төмөнкүдөй концептуалдуу маселелер казак жана кыргыз тил илиминде алгач ирет иликтөөгө алынды:

- культтук түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер топтолуп, алардагы культтук таанымды билдирген концепттер ар тараптан иликтөөгө алынды;
- культтук фразеологизмдердин улуттук дүйнө таанымга ылайык түзүлгөн дүйнөнүн тилдик бейнесине байланыштуу семантикалык, түзүлүштүк, концептилик, этнолингвистикалык, психолнгвистикалык маселелерине конкреттүү тилдик фактылардын негизинде талдоолор жүргүзүлдү;
- тарыхы, маданияты, тили окшош казак жана кыргыз элдеринин культ түшүнүгүнө байланыштуу атоолору тилдик факт-материал катары чогултулуп, ал тилдик бирдиктердин түзүлүштүк-маанилик окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү конкреттүү фактылардын негизинде ачып көрсөтүлдү;
- «культ» түшүнүгүндөгү лексемалардын, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктердин концептилик, фреймдик түзүлүштөрү схема түрүндө көрсөтүлүп, алардын этномаданий мазмуну талдоого алынды;
- Ай, Күн, Суу, От, Умай эне, Бак, Арбактар культу жана «Жаратуучу күчтөр» концептилеринин фразеологияларда, макал-лакаптарда, учкул сөздөрдө, уламыштарда, аңгемелерде, жомоктордо, көркөм чыгармаларда тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылышы иликтөөгө алынып, аталган концепттердин ассоциативдик өзгөчөлүктөрү аныкталды жана бул маселелер дүйнөнүн тилдик бейнесинин өзгөчөлүктөрүн таанып билүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзөрү белгиленди.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Иштин натыйжалары жана жыйынтыктары азыркы тил илиминин антропоцентристтик багыттагы лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистика, тил менен

маданият, тил менен улут, тил менен дүйнө тааным, тил менен ойлоонун байланыштуулугун иликтөөгө алган этнолингвистикалык изилдөөлөрдүн илимий-теориялык негиздерин белгилүү даражада толуктоого, казак жана кыргыз тил илиминин жаңы багыттары боюнча топтолгон тилдик материалдарды байытууга таасирин тийгизет. Культтук түшүнүктөрдүн, культтук фразеологизмдердин эволюциясында түрк элдеринин руханий жана маданий турумушунун ар түрдүү формалары, этникалык өзгөчөлүктөрү камтылганы тууралуу илимий изилдөөлөр жалпы эле түркология үчүн да маңыздуу, маанилүү болуп саналат. Иштин натыйжаларын, жыйынтыктарын жогорку окуу жайларынын филология факультеттериндеги «Этнолингвистика», «Когнитивдик лингвистика», «Лингвомаданият таануу», «Лингвоэл таануу» боюнча окутулган лекцияларда, «Түрк тилдеринин фразеологиясы» бөлүмдөрү боюнча жана тарых, этнография предметтери боюнча атайын курстарды, семинарларды өткөрүүдө кошумча окуу куралы катарында колдонууга болот. Топтолгон материалдар фразеологиялык сөздүктөрдү түзүүдө (түшүндүрмө, эки тилдик, тарыхый, тарыхый-салыштырма, этнолингвистикалык, этимологиялык, ж.б. сөздүктөрдү түзүүдө) жана этнолингвистикалык талдоолорду жүргүзүүдө кеңири пайдаланууга болот. Ушул жагдайлар изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанисин айгинелейт.

Коргоого алынып чыгарылган диссертациянын негизги жоболору.

1. Культтук фразеологизмдер адам аң-сезиминде бейнеленген сырткы дүйнөнү таануунун бирдиги – концептинин тилдик көрүнүшү. Культтук фразеологизмдер - улуттун руханий, маданий жашоо формасынын бир көрсөткүчү. Мындай фразеологизмдерди түзгөн концепттер этникалык маданиятка тиешелүү жана орток универсалдуу элементтер болгондуктан, аларды лингвомаданий жана таанымдык жактан казак, кыргыз жана башка тектеш тилдердин контекстинде изилдөө абдан зарыл.

2. Культтук фразеологизмдер казак жана кыргыз элдеринин аң-сезиминдеги узак маданий-тарыхый өнүгүүнү чагылдырат. Фразеологизмдердин маанилеринин кеңийиши, тарышы ар кайсы жылдары жарык көргөн лексикографиялык булактарда жазылып калган. Сөздүктөр культтук атоолордун жана культтук фразеологизмдердин семантикасын, алардын бейнелик маанилерин баамдоого жана бул лексемалардын убакыт агымындагы маанилик өзгөрүүлөрүн аныктоого мүмкүндүк берет.

3. Культтук түшүнүктү туюндурган атоолордун ичинде бир нече микроконцептилик топтордон турган өзөктүү этномаданий концепттер бар.

4. Культтук түшүнүктөгү тил бирдиктери - өзүнө тиешелүү белгилик көрүнүшү бар татаал белгилер системасы. Андай белгилер системасынын бири-бирине байланыштуулугу лингвосемиотикалык жактан өзгөчө мазмунга ээ.

5. Казак жана кыргыз тилиндеги культтук лексика-фразеологизмдер башка түрк тилдериндеги маанилеш сөздөр менен окшош, үндөш болуп турса да, тыбыштык жагынан алар менен шайкеш келе бербейт. Бул жагдай башка түрк тилдеринин ар биринин өзүнө таандык өнүгүү салты болгондугуна байланыштуу.

6. Культка байланыштуу атоолор жана тилдик бирдиктер казак жана кыргыз элдеринин көп деңгээлдүү илимдеринин системасы боюнча жасалган жана жаралган.

7. Казак жана кыргыз тилдериндеги культка байланыштуу тилдик бирдиктерди этнолингвистикалык, лингвомаданий жактан изилдөө аркылуу аларды түзгөн концепттердин маданий-таанымдык компоненттерин ачууга болот.

8. Ай, Күн, Суу, От, Умай эне, Бак, Арбактар культу жана «Жаратуучу күчтөр» концептилеринин лингвокогнитивдик табияты, алардын фреймдик түзүлүштөрү жалпы түрк тилдериндеги культтук түшүнүктөргө байланыштуу аныкталат.

9. Түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдер, культтук ишеним атоолору ар бир элдин жашоо өзгөчөлүгүн, дүйнө таанымын, диний ишенимин, турмуш-тиричилигин, маданиятын, руханий байлыгын жана андагы айырмачылыктарды чагылдырган тилдик бейне болуп саналат.

Изилдөөдө колдонулган илимий методдор. Ишти жазууда сыпаттама, салыштырма, тарыхый-салыштырма, анализ, синтез, жалпылоо методдору жана система-структуралык, классификациялык, этнолингвистикалык методдор колдонулду.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Изденүүчү казак жана кыргыз тил илиминде биринчи жолу «культ» концептисин, культтук түшүнүктөрдү туюндурган тиешелүү лексикалык, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктерди топтоп, темага байланыштуу түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдерге байланыштуу лексикалык жана илимий-теориялык бай материалдарды жыйнады. Аталган материалдар этнолингвистика маселесине байланыштуу илимий-теориялык көз караштардын негизинде диссертант тарабынан талдоого алынып түшүндүрүлдү. Ошондой эле «культ» концептисин, культтук түшүнүктөргө байланыштуу ишеним, каада-салт жана алкыш, каргыш, тилек, бата берүү маанисиндеги лингвомаданий бирдиктерди, алардын когнитивдик жана лингвосемиотикалык жагдайларын ар тараптан изилдөөнүн конкреттүү жолдору, принцип-критерийлери изилдөөчү тарабынан алгач ирет илимий негизде сунушталды.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертациянын жалпы мазмуну жана негизги жыйынтыктары боюнча эл аралык жана республикалык илимий-теориялык конференцияда: «С.Аманжолов жана казак тили

теориясынын негиздери» (Алматы, 2003), «Академик А.Т.Кайдар жана тил илиминин маселелери» (Алматы, 2004), «Академик Ш.Сарыбаев жана казак тил илиминин маселелери» (Алматы, 2005), профессор Р.С.Амирдин 75 жылдык юбилейине арналган «Казак тил илиминин маселелери жана окутуу методикасы» (Алматы, 2005), «Азыркы компаративдик изилдөөлөрдөгү казак тилинин орду» (Алматы, 2005), «Азыркы түрк таануу жана анын өнүгүү багыттары» (Алматы, 2006), «Дүйнөлүк руханий баалуулуктар жана азыркы казак адабиятынын өзөктүү маселелери» (Алматы, 2007), «Медицина илими – мамлекеттик тилде» (Алматы, 2009), «Этнос жана тил» аттуу академик А.Т.Кайдардын 85 жылдыгына арналган (Алматы, 2009), «Теоретические и практические аспекты обучения языкам и литературе» (Ташкент, 2010), «Настоящи исследования и развитие-2011» (София, 2011), «Moderni vymozenosti vedy – 2011» (Прага, 2011), Н.М.Маллаевдин 90 жылдыгына арналган «Бадий матн тахлили ва талкин муаммолари» (Ташкент, 2012), «Казак тилин окутуунун заман бап методикасы: процесси, сапаты, жетишкендиги (Алматы, 2012), «А.Байтурсун уулу – казак руханийтынын көсөмү» (Алматы, 2013), «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике» (Алматы, 2013), «Efektivini nastroje modernich ved -2013» (Прага, 2013), эл аралык түрк дүйнөсүнүн изилдөөлөрү симпозиумунда «I. Uluslararası türk dünyasi araştırmaları sempozyumu (Нийде, 2014), II International research symposium on the Turkic world» (Алматы, 2015), «Education and Science Without Borders» (Мюнхен, 2014), «Азыркы дүйнөдөгү чыгыш тилдери: өзөктүү маселелери жана өнүгүү процесстери» (Алматы, 2015), ж.б. баяндамалар жасалып, жарыяланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча 70 илимий макала, чет элдик (Франция, Германия, Англия, Чехия, Түркия, Кытай, Кыргызстан, Өзбекстан) -14, Scopus, Web of Science эл аралык импакт-фактору бар илимий басылмаларда - 4, Россиялык илимий индекстүү шилтемеси (РИНЦ-та) бар илимий басылмаларда - 6, Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан жана Казакстан Республикасынын Билим берүү жана илим контролдоо боюнча комитети сунушталган журналдарда – 24 илимий макала жана 3 монография, 1 сөздүк жарык көрдү.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (310 адабият), 2 схема, 13 таблицадан жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү – 385 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты-милдеттери, объектиси, методдору жана методологиясы, илимий жаңылыгы, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболору жана иштин апробацияланышы, структурасы белгиленди.

I бап **«Култ» концептисинин илимий-методикалык негизи»** деп аталып, анда тарыхый лексикография материалдарында сакталган культ лексемаларынын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү диахрондук жана синхрондук деңгээлде салыштырылып талдоого алынды. Култтук фразеологизмдердин (КФ) репрезентанты болуп турган концептилердин лингвокогнитивдик табияты, алардын концептилик, фреймдик түзүлүштөрү схема түрүндө көрсөтүлүп, «култ» концептиси системасындагы *сыйынуу, жалбаруу, табынуу, урматтоо* сөздөрүнүн тилдик-таанымдык моделдери да илимий негизде анализге алынды. Азыркы тил илиминде тилди улуттун руханий-маданий казынасы катарында изилдөөнүн диапозону кеңейди. Тилдеги ар кандай бирдиктер аркылуу элдин жашоо-турмушунан жана салт-санаасынан, үрп-адаттарынан, турмуш-тиричилигинен, дүйнө таанымынан, ишенимдеринен кабардар болууга болот. Элдин руханий-маданий концепттер системасында «култ» концептиси – өзгөчө орду бар концепттердин бири. Руханий маданият адамдардын курчап турган дүйнөгө карата көз карашы, диний ишеним-таанымдары, кулк-мүнөзү, жөндөмдүүлүгү сыяктуу ж.б. түшүнүктөр аркылуу таанылат.

I баптын **«Култ» концептисинин лексикографиялык мүнөздөмөсү жана казак, кыргыз тилиндеги култ концептисинин тилдик репрезентанттары»** аттуу I-параграфында жалпы тил илиминдеги «култ» концептисинин теориясынын негизги маселелери, Г.П.Снесарев, С.А.Токарев, С.А.Толстов, Т.Д.Баялиева, А.М.Сагалаев, М.Аджи, Ч.Валиханов, А.Маргулан, А.Коңыратбаев, К.Жубанов, Э.А.Төлеубаев, Б.Сагындык уулу, А.Аманжолов, А.Махмутов, С.А.Каскабасов, С.Н.Акатаев, О.Сүлейменов, Э.К.Ахметов, С.Кондыбай, А.Б.Салкынбай, К.Аронов, К.Габитхан уулу, Г.Рысбаева сыяктуу ж.б. окумуштуулардын ой-пикирлери, илимий жыйынтыктары, илимий эмгектери баяндоого алынды.

Түрк элдеринин мекени, этногенези, турмуш-тиричилиги, чарбачылыгы жана кесиби, каада-салты, маданияты жана өнөрү, адабияты жана музыкасы, тили, дили ар тараптан изилдөөгө муктаж. Түркологияда топко ажыратууда кыпчак тобундагы – *казак* жана кыргыз-кыпчак тобундагы – *кыргыз* элдеринин култтук дүйнө таанымы, култтук тил таанымы бул изилдөөдө иликтөөгө алынды. Маданияты жана салты, тили менен дини бир, жери менен суусу да бир болгон кыргыз менен казак эли – эгиздин сынарындай, ырым-жырымы бир, дүйнө таанымы, менталитети

окшош, тагдыры менен тарыхы орток, байыртадан сырдаш казак, кыргыз элинин культтук лексикасын изилдөө олуттуу мааниге ээ.

Культтук лексиканы изилдөө динди изилдөө эмес, ал тил аркылуу элдин байыркы руханий байлыгын, руханий-маданий өмүрүн, дүйнө таанымдык болумушун, ишенимин, үрп-адат, каада-салттарын ар тараптан терең иликтөө болуп саналат. Культтук атоолор бардык элдин тилинде бар кеңири этнолексикалык катмарды түзөт. Кыргыз тилинде культ лексемасынын мындай маанилери бар. **Культ:** 1. *Табынуу, сыйынуу. Байыркы элдердин күнгө табынышы;* 2. рел. *Диний ырым-жырымдардын жыйнагы. Ыймам, поп, ж.б.* (1957:315). Казак тилиндеги атеисттик сөздүктө культ лексемасы: «Жаратылыштан тышкаркы күчкө байланыштуу диний аракеттер жыйынтыгы» деп аталган. Анда диний табынуунун эки түрү айтылат: 1) *магиялык*, 2) *сыйынуучулук*. Культ латындын «*cultus*» – «күтүү», «*сыйлоо*», «*урматтоо*» деген сөзүнөн алынган. Маданий-философиялык энциклопедиялык сөздүктө: Культ – багуу, урматтоо. Культ – өзгөчө сырдуу күчкө ишенүү багытында жасалган кыймыл, үрп-адат, салт-жөрөлгөлөрдүн жыйынтыгы. Культ – түрдүү сыйынуучу заттары бар храм, табынган үйлөр. Көп жагдайда көркөм чыгармачылыктын классикалык үлгүсү да культтук кызмат аткарат. Культтун негизги түрлөрү – магия (курчаган чөйрөгө бир сырдуу күчтүн таасир этиши, арбоосу); тилек тилеп жалбаруу, шаан-шөкөт күтүү (Кудайга, рухка, Аллага, Арбакка жалынуу-жалбаруу); касиеттүүлөр культу (2004: 139). Мифологиялык сөздүктө: «**Культ**» лексемасы латындын «*cultus*» - «*сыйынуу, табынуу, жалбаруу, баш ийүү, урматтоо*» маанисинде колдонулган сөзүнө байланыштуу калыптанган. Культтун тарыхый түрлөрү: тотемдик культ, шамандык культ, жер-суу культу, алгачкы коомдук культ, кесиптик культ, агрардык культ, үй бүлө культу, курмандык чалуу культу ж.б. Кээде культ объектиге байланыштуу бөлүнөт: күн культу, ай культу, асман культу, суу культу, от культу, тоо культу, арбактар культу, тирүү жандыктар культу ж.б.» (1990: 555).

Казак, кыргыз тилдеринин лексикографиялык маалыматтарында камтылган маанилердин окшоштуктары менен бирге айырмачылыктары да байкалат. Эки тилдеги лексемалардын маанилеринин сан жагынан айырмачылыгынын өзү эки элдин түшүнүктүк, дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрөт. «Культ» түшүнүгү казак жана кыргыз этникалык маданияттары үчүн универсалдуу категория болуп саналат. Алар маанилик ж.б. компоненттеринде чагылдырылган өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Лексикографиялык булактарда камтылган маанилеринен байкаганыбыздай, аталган түшүнүк казак жана кыргыз элдери үчүн жогору даражалуу абстракциясы бар түшүнүктөргө кирет. Жогорудагы маалыматтар боюнча, *культ* лексемасынын камтыган

маанилеринен абстрактуу, материалдык эмес, бир затты урматоого, ыйык заттарга табынууга, жаратуучу күчтөргө сыйынууга, жалынып-жалбарууга, диний ишенимдерге, байланыштуулук ж.б. маалыматтык, бөлүктөрдү баамдоого болот. Ошондуктан казак, кыргыз тилдериндеги аталган сөздүктөрдөн алынган культ лексемасынын түшүндүрмөлөрүнүн бардыгы бул тилдердеги культ концептинин түшүнүктүк талаасын, анын катмарларын түзгөн өзгөчөлүктөр катары кароого болот. Сөздүктөрдө берилген культ лексемасынын маанилерин топтоштурсак, аталган лексеманын мындай таанымдык маанилерин көрсөтүүгө болот: **«Культ» лексемасы «сыйынуу», «жалбаруу», «табынуу», «урматтоо»** сыяктуу этиштердин тегерегинде топтолгон түшүнүк, культ – салттык диндер, диний ишенимдер үрп-адат, б.а., культ – диндеги үрп-адаттар (курмандык чалуу, түлөө берүү, намаз окуу, орозо кармоо, курман айт өткөзүү); ушул үрп-адаттарды өткөрүү учурунда колдонулган буюмдардын (Куран, жайнамаз, тасбих, садага, диний адамдардын кийимдери ж.б.) айланасындагы түшүнүктөр. **«Культ»** түшүнүгүнүн тилдик ички түзүлүшүндө **Сыйынуу → Жалбаруу → Баш ийүү → Табынуу → Урматтоо** лексемалары бар. «Культ» концептисинин системасындагы *«сыйынуу», «жалбаруу», «табынуу», «урматтоо»* сөздөрүнүн тилдик-таанымдык модели өзгөчө мааниге ээ. Культ: 1) сыйынуу (Кудайга, Аллага, Тенирге, Акка, Раббыга, Жаббарга, Жаратканга, Жаратуучу ээге, Жасаганга, эгемге); анимистик түшүнүктөр (арбактар культу, маркумду жерге берүү культу, ж.б.); 2) жалбаруу (арбоо, мазактоо); 3) табынуу, тотемдик, магиялык (сөз магиясына, ыйык сандарга, батага, алкышка, каргыш сөздөргө; бирөөгө табынуу, же бирөөнү кадырлоо же Кудайларга табынуу, көсөмгө табынуу); 4) урматтоо, фетиштик (олуялуу, ыйык жерлер ж.б.) диний ишенимдерге негиз болот.

Изилдөөдө «Культ» концептиси мындай концепт-фреймдер система-сына бөлүнөт: жаратуучунун кудурети менен сүйлөшүү; жаратуучу күчтөрдөн жардам суроо; табияттын сыйкырдуу күчтөрүнө жалынуу; жан-жаныбарларды пир тутуу; арбактарды урматтоо; ыйык жерлерге барып зыярат кылуу; тагдырдын жазмышына, буйругуна баш ийүү; Кудай алдында айыптуу, күнөөкөр болбоо; башка түшкөн кыйындыкка көнүү; ыраазычылык билдирүү (алкыш, бата, тилек); нааразылык билдирүү (каргыш, урушуу, зекүү); тобо келтирүү; кечирим суроо, өтүнүү; табалоо (душмандарын); чочуу (жакасын кармап); бар дүйнөнү жасоочу улуу күч, кудурет ээси деп сыйлоо. Изилдөө ишинде өткөн доордогу элдин дүйнө таанымынан мол кабар берген *Ай культу, Күн культу, Суу культу, От культу, Умай эне культу, Бак культу, Арбактар культу жана Жаратуучу күчтөр культу* сыяктуу культ концептисинин түрлөрүнө байланыштуу тилдик бирдиктер да этнолингвистикалык жактан иликтөөгө алынат.

I баптын «Культ» концептисинин лингвомаданий жана мифтик көрүнүшү» аттуу 2-параграфында тил илиминде антропоцентристик парадигманын негизинде бүткүл элдин дүйнө таанымы, дили, маданий баалуулуктары, турмуш-тиричилиги, жашоо салтына таасир эткен дүйнөнүн тилдик бейнеси, когнитивдик, прагматикалык, психолингвистикалык парадигма жагынан талдоого алган бир нече изилдөөлөр иликтөөгө алынган. Тилди таанымдык жактан, когнитивдик негизде кароо чет элдик В.Гумбольдт, Т.А.ван Дейк, М.Джонсон, М.Витгенштейн, Г.Н.Кент, орус тил илиминде И.Потебня, Е.С.Кубрякова, Н.Д.Арутюнова, А.В.Маслова, Д.С.Лихачев, В.В.Колесов, В.И.Постовалова, В.Н.Телия, А.П.Бабушкин, С.А.Аскольдов, А.Вежицкая сыяктуу ж.б. окумуштуулардын эмгектеринен башталат. Ал эми казак лингвистикасында концепт түшүнүгү А.Кайдар, М.Копыленко, Р.Сыздык, Е.Жанпейсов, Т.Жанузак, А.Болганбаев, Т.Коңыров, А.Ахметов, К.Т.Рысалды, Э.Оразалиева, Г.Гиздатов сыяктуу ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде, кыргыз тил илиминде К.З.Зулпукаров, З.К.Дербишева, М.Ж.Тагаев, С.Ибрагимов, У.Ж.Камбаралиева, Ж.Шүкүров, Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев, С.Ж.Мусаев, Б.Ш.Усубалиев, С.Абуллаев, К.Т.Токтоналиев, И.А.Абдувалиев, Т.С.Садыков, Т.Т.Токоев, Б.С.Сагынбаева, А.Т.Дунканов, М.Мирзахидова, Ш.Жапаров, А.Абдулатов, Г.Ш.Абдракова, Б.Эргешова, Э.Төлөкова, С.Өмүралиева, Т.С.Марызов, М.А.Атакулова, А.Э.Абдыкеримова, Г.А.Абыканова, Г.Б.Чолпонкулова сыяктуу изилдөөчүлөрдүн когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, улуттук тил таануу багытындагы изилдөөлөрүндө сөз болгондугу анализге алынган. Культтук фразеологизмдердин тематикалык топтору, семантикалык өзгөчөлүктөрү, полисемиялык мотивациясы, социалдык аспектиси жана айрым классификациялык белгилери тууралуу илимий маалыматтар берилди.

«Концепт» менен «түшүнүктүн» айырмачылыгы – экөө эки түрдүү илимдин терминдери. *Түшүнүк* – философия, логика илимдеринин термини. *Концепт* – лингвомаданият таануу, философия, лингвокогнитология, когнитология илимдеринин термини. Түшүнүккө караганда концепттин маанилик түзүлүшүнүн талаасы кең. Түшүнүктө энциклопедиялык маалымат берилип, илим жана билимдин натыйжасы аныкталса, концептиде түшүнүк менен бирге сөздүн пайда болуу тарыхы, этимологиясы, мааниси, ассоциативдик түшүнүктөрдүн жыйынтыгы, сөздүн эмоционалдык, экспрессивдик, баалоо маанилери кошо камтылып берилет. Концепт – белгилүү бир таанымды аныктаган, тирек, өзөк сөздөрдүн көлөмүндө таанылган, улуттук болмушка негизделген аң-сезимдеги акыйкат дүйнөнүн баалуулуктарын көрсөткөн маалыматтардын бирдиги. Концепт бир гана түшүнүктү бербейт. Ал – ар бир улуттун өзгөчө

дүйнө таанымын көрсөткөн, узак кылымдар бою аң-сезимде сакталып келген, улуттук өзгөчөлүк жөнүндөгү түшүнүктү билдирген татаал түзүлүш. Концептинин лингвокогнитивдик деңгээлин көрсөткөн белгилер: концепт тил аркылуу чагылдырылат; ал дүйнөнүн баалуулуктарын көрсөтөт; ага архетиптик түшүнүктөр тууралуу аныктама берилет; концептиге ассоциативдик этимологиялык аныктама берилет; ал белгилүү бир улуттун маданий-руханий деңгээлин көрсөтөт; концепт бирдиктүү билим менен аң-сезимдин бирдигин таанытат; концепт адамдын психологиясын, турмуш тажрыйбасын көрсөтөт.

Ар бир улуттун өзүнүн дүйнөлүк бейнеси бар. Себеби тил ойлоо, карым-катнаштын куралы гана эмес, тил – бүткүл этностун руханий жана маданий күзгүсү. Дүйнөнүн тилдик бейнеси тил аркылуу таанылат, тилдин таанымдык көрүнүштөрү тил аркылуу урпактан-урпакка берилип отурат.

Иште байыркы көчмөн түрк элдеринин маданиятында «культ» концептисинин мифологиялык аң-сезимдин тилдеги көрүнүштөрү сүрөттөөлөрү белгиленип, *ой сүрөт, фрейм, сценарий, гештальт, ассоциация* түрүндө культтук концептилердин тилдик репрезентанттарына талдоолор жасалды. **Фрейм** (*фрейм* – англис сөзү, «қаңқа», «схема» деген маанини берет) алгач лингвистикалык түзүлүш катарында каралса, кийинки кезде ал таанымдык, б.а., когнитивдик түзүлүш жагынан түшүндүрүлүп жүрөт. Фрейм теориясын америкалык окумуштуу М.Минский алгачкы жолу колдонгон. В.А.Маслова: «Фрейм – эс-тутумда сакталган түшүнүктөр менен аң-сезимде сакталган билим түзүлүшүнүн тиби, ошондой эле адамдын турмуш тажрыйбасынын белгилүү бир фрагменти жөнүндөгү маалымат. Ал эми билимдин курамына лексикалык маани, энциклопедиялык жана экстралингвистикалык билим кирет. Фрейм кандайдыр бир башкы, өзөктүү концептуалдык атоонун (сөз аркылуу билдирилген маани, түшүнүк) чегинде түзүлөт, ошондуктан ошол концептуалдык атоо менен ассоциацияны жараткан маалыматты толук камтыйт» деген аныктама берет (2004: 46). Демек, фрейм – бир нерсе тууралуу адам аң-сезиминдеги маалыматтык түзүлүштөрдүн системасы, схемага түшүрүүнүн формасы, бири-бирине байланыштуу түшүнүктөр жана түшүнүктөрдүн жыйынтыгы. Фрейм – белгилүү бир концепттин тегерегинде топтолгон тилдик бирдиктер.

Бул изилдөөдө «культ» концептиси тууралуу буга чейин жазылган тарыхый жана археологиялык маалыматтар, культ түшүнүгүнө байланыштуу атоолор мааниси жагынан системага салынды. Культ түшүнүгүн билдирген жеке атоолор, фразеологизмдер, учкул сөздөр жана макал-лакаптар сыяктуу когнитивдик бирдиктердин когнитивдик бейнесин көрсөтүп түшүндүрүүгө аракеттер жасалды. **Концептилик талаа** – уруунун, этностун болмушун жана анын маданий баалуулугун көрсөткөн

тилдин когнитивдик бейнеси. Концептилик талааны макро жана микро концептилер түзөт. Тилдин когнитивдик бейнесин бардык тилдик бирдиктерден көрүүгө болот. Маселен, казак, кыргыз тилиндеги макал-лакаптар, фразеологизмдер, учкул сөздөр бул элдердин сан кылымдык дүйнө таанымынын негизинде жаралган системага кирет. Таанымдык түзүлүштөрдүн дагы бири – сценарий. Сценарий – адам эс тутумунда сакталган, белгилүү бир жагдайдагы иш-аракеттин (окуянын) биринен кийин бири келген стереотиптик, шатылык системасы. Сценарий концептинин идеясын тааныткан сюжеттерден түзүлөт. Сценарий да, сюжет да – өз ара байланышкан, бир туташ катарындагы окуялардын тизмеги. Фрейм менен сценарийдин бири-бири менен окшоштуктары да, айырмачылыктары да бар. Окшош жактары – экөө тең белгилүү жагдайга байланыштуу түшүнүктөрдү тилдик бирдиктер аркылуу көрсөтөт. Айырмачылыгы: *фрейм* – белгилүү бир түшүнүктү бир ыргакта топтоп, же схема түрүндө сүрөттөсө, *сценарий* – биринен кийин бири болгон ар түрдүү иш-аракетти баскыч менен көрсөтөт. Маселен, Жаратуучу күчтөр концептиси талаасындагы Кудайга жалбаруу концептисинин сценарийдик түзүлүшү – *Кудайга жалбаруу, сыйынуу, Куран окуу, намаз окуу, садага берүү, зикир чалуу* сыяктуу аракеттердин биринен кийин бири уланышы. **Гештальт** да (немис тилинде Gestalt – фигура, форма, түзүлүш), – *фрейм сыяктуу дүйнө таанымдык түзүлүштөрдүн бири. Гештальттык түзүлүш – бири-бири менен байланышкан, жалпы сыпаттагы түшүнүк. Фрейм дүйнөнүн туура маанисин бейнелесе, гештальт дүйнөнү кыйыр мааниде жымсалдап, анын өзгөрмөлүү маанисин да сыпаттайт.*

*Жаратуучу күчтөр концептисинин жалгыздык, бүтүндүк, окшоштук, тагдырдын жазмышы, тобо кылуу, шүгүр кылуу түшүнүктөрүнө байланыштуу бизди курчап турган культтук фразеологиялык талаанын негизинде гештальт түзүлөт. Түрк тилдеринде колдонулган гештальт көрүнүштөрү төмөндөгүдөй: **Жалгыздык: Жаратуучу жалгыз – Алла, Жалгыздык бир Аллага жарашат** дейбиз, бул айкаштардын тереңинде чоң маани камтылган. Эгер бул маанилер адам баласына байланыштуу айтылганда адам баласына жалгыздык жарашпаганын, жалгыздык Аллага гана жарашканын түшүнөбүз. М: Айланайын атыңдан, Жараткан жалгыз Кудайым («Баатырлар ыры»). Бала ыйлап баратат, Жараткан жалгыз аллага («Баатырлар ыры»). **Бүтүндүк:** Он сегиз миң ааламды жаратуучу жалгыз Кудай деген мааниде. Он сегиз миң дүйнөнү бийлөөчү бир Кудай, Он сегиз миң ааламды жаратуучу жалгыз – Алла деп айтылган айкаш көркөм адабиятта көп кездешет. М: Өзі кақтың жолында, Он сегиз миң ааламдын, Он бесі бар қасында. Жеті кәміл бабасы, Келді жетіп қасына («Қобыланды батыр»). **Окшоштук:** Кудай, Алла, Теңир – бири-биринин ордуна колдонулган синонимдеш, жакындыгы бар культтук*

лексемалар. Алар кайгыруу, арман кылуу, таарынуу, тандануу, көңүл калуу абалдарын билдирген жагдайларда колдонулат. *Кудай, Алла, Теңир* концептиси *Кудай-ай, Жасаган-ай, О, Алла, Теңирим-ай* деген дүйнө таанымдык когнитивдик моделде да болот, аныкталат. **Тагдырдын жазмышы:** тагдырдын жазмышы, буйругу. Жалгыздык *Кудайга* жарашат – *Тагдыр, жазмыш буйругу* деген мааниде; *Кудайдын [Алланын] буйругу. Кудайдын [Алланын] жазмышы. Тобо кылуу, Шүгүрчүлүк кылуу:* Өзүнүн тагдырына, Кудайдын бергенине ыраазы болгон, бала-чакасы, өзүнө жеткен дөөлөтү бар адамдардын ошого тобо кылып, тобо келтирип, канааттанган сезимин билдиргенде айтылат. Бул – адамгерчиликтин, парасаттуулуктун белгиси. Анда *Кудайга шүкір! Аллага шүгүр! Бергениңе шүкір! Бергениңе шүгүр! Кудая тоба! Кудайга тобо! Кудай акы! Кудай деген! Алла деген!* ж.б. айкаштар колдонулат.

«**Культ**» концептиси төмөнкүдөй ассоциациялык талаада таанылган: **Культ** жалпы адамзаттык таанымда → **сыйынуу** → **жалбаруу** → **баш ийүү** → **табынуу** → **урматтоо**. **Культ** жалпы улуттук таанымда – салттык диндердин, диний ишенимдердин үрп-адаттык жагы. М: «**От**» культу концептиси төмөнкүдөй ассоциациялык талаада таанылган: **От** жалпы адамзаттык таанымда → **очок** → **түтүн** → **үй-бүлө** → **урпак** → **жан** мифологемалары аркылуу туюндурулат. **От** культу жалпы улуттук таанымда – үйдүн ээси, үй-бүлөнүн символу, шам чырагы, камкорчусу. Ушга байланыштуу «*Отко киргизүү*», «*Түтүн булатуу*» деген КФ бар. «**Арбактар**» культу концептиси төмөнкүдөй ассоциациялык талаада таанылган: Арбак жалпы адамзаттык таанымда **арбак** → **жан** → **кут** → **о дүйнө** мифологемалары аркылуу туюндурулат. Арбактар культунын мазмунунда казак, кыргыз салттык дүйнө таанымы боюнча адамдын башына бир кыйындык түшкөндө, жан кыйналганда, арбактарды чакырып, алардан жардам суроо сыяктуу көрүнүштөр камтылган. Буга карата «*Арбагы бийиктөө*», «*Арбагы учуу*» деген ж.б КФ бар.

I баптын «**Культ**» концептисинин символдук көрүнүшү» аттуу 3-параграфында «культ» концептиси элдин руханий-маданий концептилер системасында өзгөчө орду бар концептилердин бири экендиги, «культ» түшүнүгү казак, кыргыз элинин этникалык маданиятында өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен айырмаланары белгиленген. Иште культулук фразеологизмдердин репрезентанты болгон концептилердин лингвокогнитивдик түзүлүшү аныкталып, алардын концептилик, фреймдик түзүлүштөрү схема түрүндө көрсөтүлүп, мүнөздөмө берилген. «Культ» концептиси системасындагы *сыйынуу, жалбаруу, табынуу, урматтоо* сөздөрүнүн тилдик-таанымдык модели илимий негизде көрсөтүлүп, байыркы замандан бери асман телолоруна, б.а., космонимдик атоолорго байланыштуу изилдөөлөр түрк элдеринин илиминде М.Кашкаринин

«Дивани лугат ит-түрк» жана Ж.Баласагындын «Кутадгу билик» эмгектеринин тексттеринде сыпатталып баяндалганы, казак тилиминде асман телолоруна байланыштуу изилдөөлөр Ч.Валихановдун илимий иликтөөлөрүнөн башталып, Г.Н.Потанин, А.Диваев, Б.А.Куфтин, андан кийин И.Кенесбаев, Х.А.Абишев, Т.Жанузаков, А.К.Курышжанов, К.М.Мусаев, Н.Уали, Д.К.Нуржанова, К.Аронов ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган. М.Искаков, А.Машанов, О.Абуталиптер өз эмгектерин казактын элдик астрономиясына байланыштуу маселелерди ар тараптан изилдөөгө алгандыгы, ал эми А.Аманжолов, Ю.Зуев, А.Маргулан, А.Акышев, О.Сүлейменов, С.Каскабасов, С.Акатаев, С.Кондыбай сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде казак тилдик аң сезиминдеги ар түрдүү мезгилдердеги астрономиялык объектилер менен калыптанган культтар изилденгендиги маалымдалган.

Ай культунун символдук көрүнүшү. Түрк элдеринин маданиятында асман менен катар анын чырактары Ай, Күн Кудай деңгээлиндеги кудуреттүү, касиеттүү кубулуш деп саналган. Ай культу менен Күн культунун аткарган кызматы, ролу түрк маданиятында өзгөчө. Алардын өзүнө тиешелүү символдук белгилери болгон. Түрк элдеринин маданиятында **Ай культунун** фреймдик түзүлүшү төмөндөгүдөй сүрөттөлөт: ***Жарты Ай белгиси – түнкү жарыктын, мусулмандардын касиеттүү белгиси. Ай символикасы – бугу, марал, аркардын мүйүзүндө бейнеленген. Айдын символу – Жылан бейнеси. Ай – уруу-тайпа аттарынын да символу.*** Тегерек белги же түндүк, жарты ай же орок сыяктуу ай белгиси уруу-тайпа аттарынын да белгилери болгон. Маселен, чапырашты, каңлы, сары жоомарт (орок сыяктуу), жарты ай, аргын ОО (көз белги), дулат уруусу О (тегерек) тегерек түндүк сыяктуу, кыпчак уруусу (эки жарты ай) кош ай белгилери менен берилген. Ошону менен бирге, албан уруусу (чөмүч) тегерек сызыгы бар белги менен берилген. **Ай культу** концептиси бардык түрк элдеринин тилдик бейнесинде ар түрдүү аңыз-аңгемелерде, ишенимдерде, мифтик аңыздарда, ж.б. окшоштуктары менен өзгөчөлөнөт. Концептуалдык бейне дүйнөнүн тилдик бейнесинин бир бөлүгү болуп саналат. Дүйнөнүн тилдик бейнесинде мифологиялык, диний, логикалык-позитивдик таанымдардын баары болот. Культ концептисинин тилдик бейнеси катары: *тууган айдай, тууган айдай балкүү, тууган айдай жсалтыроо, тууган айдай ийилүү, тууган айдай толкүү, оңунан айы, солунан күнү тууду* деген сыяктуу ж.б. КФ, тилдик фактыларды көрсөтүүгө болот.

Күн культунун символдук көрүнүшүнүн фреймдик түзүлүшү төмөндөгүдөй сүрөттөлөт: ***Күн символу – Күн баиштуу адамдар «Күн Кудайы».*** Тамгалуу таш аймагынан, б.а., Алматы оболусу, Чу-Иле

тоосунун түштүгүнөн табылган «*күн баштуу адамдар*» же «*Күн Кудайы*» (солярное божество) көрүнүшү боюнча адамдын башынын ордуна, адамдын денеси менен бирдей эки тегерек орнотулган. Ички тегеректин сыртында күн шооласынын бейнелери бар. *Күн символу – буканын желкесине минип турган «Күн Кудайы»*. *Күн символу – «Көп колдуу күн Кудайы»*. Тамгалуу ташта буканын артына такалып турган, «көп колдуу», куйругу бар күн Кудайынын башынын ордуна чоң тегерек салынган, көзү менен оозу көрсөтүлгөн эмес, тумшугу түз таякчага окшош чочойуп турат. *Күн символу – Күн бейнелүү «Умай эне»*. Ал эми байыркы түрктөрдүн мифологиялык байыркы түшүнүгү боюнча да жакшылык жарчысы – асман шамчырагы, Күн бейнелүү «Умай эне». *Күн символу – Боз үйдүн, кийиз үйдүн тегерек болушу. Күн символу – Түндүк*. Көк күмбөзүндөгү Күндүн кичирейтилген жердеги бейнеси – түндүк. Анын тегерек формасынын өзү – чексиздикти тааныткан символ. *Күн символу – Күзгүнүн тегерек болушу – Күндүн да, Айдын да символу*. Күн нускасындагы коло күзгүлөр мүрзөгө кошо салынып көмүлгөнүн археологиялык казма иштери далилдеди. *Күн символу – Жылкы малы*. Мурунку мезгилдерде ата-бабаларыбыз курмандыкка жылкыны чалган. Мунун өзү Күнгө, башкача айтканда, Теңирге табынуу болуп саналат. Буга тиешелүү «*Күнү туу*», «*Күнү тутулуу*» деген ж.б. КФ бар.

II бап «КУЛЬТ» концептисининде алгачкы коомдук ишенимдердин тарыхы жана этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү» деп аталат. Мында казак, кыргыз тил илиминдеги тил менен маданияттын байланыштуулугу культтук фразеологизмдердин этнолингвистикалык табиятын ачып түшүндүрүүгө аракеттер жасалды. Аалам бейнесин чагылдырган тил, эң алды менен, дүйнөнүн көрүнүшүн, бейнесин сыпаттайт, белгилейт. Тил – элдин тарыхынын, руханий жана материалдык маданиятынын, баардык бүтүм-болмушунун күзгүсү. В.Гумбольдт айткандай: «Улуттун өзүнө тиешелүү, ичинен өнүккөн руху бар, ошол рухтун өзгөчөлүгүн сыртка чыгарып, сактап, урпактан-урпакка берүүчү күч – тил» (1985: 349). Тил аркылуу элдин байыркы руханий байлыгын ар тараптуу кароого болот. Азыркы заманда тил бирдиктерин «тил – ойлоо – аалам» жана «этнос – тил – маданият» үчилтигине таянып изилдөө тил илиминин этнолингвистика, лингвوماданият таануу, эл таануу, когнитивдик лингвистика, ааламдын тилдик бейнеси жана ааламдын концептуалдык бейнеси сыяктуу жаңы багыттарын өркүндөтүүгө жол ачылды. Аталган багыттарда адамдын тили менен маданиятынын өз ара байланышы изилдөөгө алынат.

Жалпы тил илиминде этнолингвистика терминин чет элдик окумуштуулар Э.Сепир, Б.Уорф, Л.Вайсгербер киргизген. Ал эми В.Гумбольдт, В.Вундт, А.Н.Афанасьева, А.А.Потебня, Г.Шухардт, Ф.де

Соссюр, Бодуэн де Куртенэ сыяктуу ж.б. окумуштуулар этнолингвистиканы ар тарабынан изилдеген. Казак этнолингвистикасынын илимий-теориялык алгачкы шарттары А.Т.Кайдар, Е.Жанпейсов, М.М.Копыленко ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө белгиленсе, Р.Сыздык, Н.Уали, Ж.А.Манкеева, Б.Калиев, А.Ахметов, Р.Шойбеков, Г.Смагулова, С.Сатенова, Р.Авакова, Г.Гиздатов, А.Ислам, Э.Оразалиева, А.Салкынбай, Б.Тилеубердиев, Г.Сагидолла, Ш.Сейтова, М.Күштаева, А.Амирбекова, М.Б.Абдрахманова, С.И.Жапаков, Э.Д.Сулейменова, С.Е.Исабеков, К.Т.Рысалды, З.К.Ахметжанова, Ш.И.Нургожина, Б.Базылхан, К.Аронов, Г.Рысбаева, К.Габитхан уулу, А.Жилкубаева, К.Шота, Р.Досжан, А.Саденова деген ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде иликтенип, өзүнүн максатына карай ар тараптуу талдоого алынган.

II баптын «**Магиялык фразеологизмдердин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү**» деген I-параграфында этностук дүйнө тааным менен салт-санаага, ишенимдерге байланыштуу байыркы лексикада калыптанган культтук фразеологизмдер элдин руханий өмүрүн бейнеленген каражаттар катары иликтенген. Табынуу, сыйынууга байланыштуу культтук лексемаларды, культтук фразеологизмдерди магиялык иш-аракеттерден: *сыйкырлоо, арбоо же дубалоо* ж.б. көрүүгө болот. *Сыйкырлык ишенимдер*. Сыйкырлоо жөрөлгөлөрүнүн негизинде каалаган кубулуштарын ошол сыяктуу, ошого окшош кыймылдар менен чакырууга болот деген түшүнүк бар. Сыйкырлык өнөрү бардык жомок, уламыш, баатырлардын ыры, эпикалык ырларда колдонулуп, элдин ишениминде орун алган. *Сөз магиясына ишенүү* анын байыркы казак, кыргыз арасында өзгөчө орун алганын «*Сөз тас жарады, тас жармаса, бас жарады*» (*Сөз таш жарат, таш жарбаса, баш жарат*) деген сөзүнөн байкалганын Ч.Валиханов мындай дейт: «Казактардын баласы өлсө, жакшы аты жоголсо, жакшы шумкары, бүркүтү учуп кетсе, мылтыгы бузулса, ушунун баарын тил тийүүдөн деген» (38, 32 б.). *Сөз магиясына ишенүүнүн бир көрүнүшү – бата берүү*. Бата, бата-тилек сөздөрү бардык түрк элдеринде кездешкен түрк маданиятынын башкы руханий элементтеринин бири. Бата – кылымдан-кылымга уланып бизге жеткен элибиздин ыйык мурасы, салт-санаасы. Адам аң-сезиминде бата-тилек ийгилик менен бакытты тилөө гана эмес, ошону менен катар жакшы сөз – болор иштин натыйжалуу бүтүшүнө өз таасирин тийгизет деген чоң ишенимдин далили. Бата, бата-тилек сөздөрдө сөз культун көрсөткөн дүйнө таанымдык түшүнүк бар. XIX кылымдын соңунда жана XX кылымдын башында казак фольклорунун бата, алкыш, каргыш сыяктуу жанрларын В.Радлов, Г.Потанин, А.Васильев, А.Диваев, М.Көпеев, Н.Катанов, Х.Досмухамед уулу жана ж.б. жазып жарыкка чыгарган. *Батамен ер көгөрер, жасуынмен жер көгөрөт // Бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт* деген

макал-бата элди позитивдүү рухка чакырып, саламаттыгын сактап, элди биримдикке тарбиялоо кызматын да аркалайт. Бата берүү түрк элдеринин көбүндө бар. Маселен, казак, кыргыз элинде бата айтылат. Башка көптөгөн түрк элдеринде *батанын* ордуна *алкыш* айтылат, бирок экөөнүн маанилери бирдей. *Алкыш* сөзү байыркы түрк тилинде *алгыш* деп аталат. *Алкыш* сөзү түрк тилдеринде ар түрдүү фонетикалык өзгөрүүгө учураган. Мисалы, алтайлыктарда *алгыш*, *алкыш*, *алқыш сос*, карачай-балкарларда *алгыш*, татарларда *алгыш*, *алкыш*, уйгурларда *алкиш*, азербайжандарда *алгыш*, каракалпактарда *алкыш*, сахаларда *алгыс*, туваларда *алгыш* деп аталган түрлөрү кездешет. Албетте, бул сөздөр – өз ара маанилеш сөздөр. Эми ага кандай аныктама берилгенине көңүл бөлөлү. Алтай элдери *алкышты жакшы тилек, өтүнүү, жалбаруу* десе, карачай-балкарларда *жакшы тилек тилөө*, татарларда жаратуучу күч теңирге сыйынып, *жакшы тилек тилөө* деп айталат. Уйгурлар *алкыш* деп саламдашууну, кол сунууну, азербайжандар бири-бирин амандык менен каршы алууну, каракалпактар *жакшы тилек тилеп, мактоо* сөздөрүн айтат. Сахалар, тувалыктар *алкыш* деп ар түрдүү рух ээлерине арналган мактоо ырларын, аларга багышталган жалынуу, жалбаруу сөздөрүн, адамдарга арналган жакшы тилектерди түшүнөт. Ушул аталган элдердин баарында *алкыш* чоң маарекеде, үйлөнүү тоюнда, дагы башка кубанычтуу кездешүүлөрдө айтылганын көрөбүз. Буларга байланыштуу «*Бата берүү*», «*Бата алуу*» деген ж.б. КФ бар.

II баптын «**Анимистик фразеологизмдердин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү**» аттуу 2-параграфында анимистик түшүнүктөр этнолингвистикалык аспектиде талдоого алынат. Анимистик түшүнүк боюнча, өмүр экиге бөлүнөт. Анын бири – адамдардын күндөлүк көрүп жүргөн дүйнөсү, экинчиси – көрүнбөгөн, сезилбеген, сезиминен тышкаркы дүйнө. Акыл-ойдо сезимден тышкары дүйнө чечүүчү роль ойнойт, ал заттар жана кубулуш аталыштарынын кайнар булагы, сырткы дүйнөнүн руханий башталышы деп саналат. Өмүр жана өлүм тууралуу маселе жан тууралуу диний ишенимдерди пайда кылган. Адам өмүрү эки дүйнөгө бөлүнөт: адамдардын, жер бетиндеги өмүрү, тиричилиги, бул жалган дүйнө, ал эми өлгөндөн кийинки, жер астындагы өмүрү – о дүйнө (түбөлүк). Анимизмдин башкы өзгөчөлүгү – жан же рухка ишенүү. Тилибизде *жан* сөзүнүн *рух* деген мааниси менен катар, *адам*, *киши* деген омонимдик мааниси бар. Түрк тилдеринде *жан (тын)*, *кут (күт)*, *шор (сор)* деген атоолор *жандын* эквиваленти катарында колдонулган. *Жан*, *сор*, *күт* - баары бир сөз болгону менен, алардын колдонулушунда, маанисинде белгилүү айырмачылыктар бар экени байкалат. *Жан* жай маанини берет да, *күт* менен *шор* бири жакшы мааниде, бири жаман мааниде колдонулат. Ошону менен катар булар *тынысы үзүлдү // жаны чыкты*), *тыныс тапты // жаны жайланды* деген КФ сөздүк курамда сакталса, *сор айдады // шор*

айдады, сорым қайнады // шорум кайнады, құтым қашты // кутум качты, құт қонды // кут конду деген жағымдуу жана жағымсыз мааниде айтылған КФ сөз айкаштарында берилет. *Жан, шор, құт* сөздөрүнөн бир нече КФ, сөз айкашы жаралған. *Жаны шықты, жан тапсырды, жан үзлді, жан тәсілім жасады. Жан тәсілім қылды* - өлдү, каза болду, дүйнөдөн қайтты деген мааниде. *Жан* концептисинин тилдик көрүнүштөрүнүн ички түзүлүшүн *Жан → Жаны чыкты → Жан тапшырды → Жан үзүлдү → Жан тасилим болду → Жан тасилим қылды* деген фреймдер; *Кут* концептиси: *Кут → Кут конду → Кут даарыды → Кут бүттү* же → *Арбак конду → Арбак түнөдү → Кыдыр түнөдү* деген фреймдер түзөт.

II баптын «**Фетиштик фразеологизмдердин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү**» аттуу 3-параграфында фетишизм ишенимине байланыштуу фразеологизмдер талдоого алынат. Түрк элдеринин фетиштик калдыктарына *ыйык, касиеттүү жерлерге, ыйык жерлерге сыйынуу, ыйыктарга табынуу салты, табият күчтөрүнө табынуу салты, кээ бир заттарды пир тутуу, ыйык бакты кастарлоо салты* кирет. Элдин көптөгөн ырымдары фетишизм ишенимине байланыштуу. Суу культу, От культу, Тоо культу жана Бак культуна өзгөчө урмат көрсөтүп, алардын күчтөрүнөн коркуп, аларга сыйынып, табынган. Фетишизм – керемет касиеттери бар жансыз заттарга табынуу. Суу культу. Түрк элдери сууга таазим кылып, булак аттууларды кастарлаган. Алардын ишеними боюнча, суунун да теңири болот, суу ээси – Сулайман деп кадыр туткан. Маселен, *Суу ээси Сүлайман, Суу ээси Пайгамбар, Суу Сулайманы, Суусун ичкен кудукка түкүрбө* деген сүйлөмдөр суунун касиетине байланыштуу айтылган. Байыркы түрк элдеринде Бак культуна кастарлоо салты, *Бак культуна* деген урмат болгон. Ошондой ыйык бактын бири – *Ааламдык бак, Дүйнө багы, Мировое дерево, Өмүр багы*. Бул түшүнүк табиятка табынуудан чыккан. Табиятка табынууда скифтер дүйнөсүндө *өмүр багы* болгон. Кыргыз, казак элинде ааламдык бак, же болбосо, дүйнөлүк бак – **Байтерек**. Хакастарда тоонун башында өсүп турган жети бутактуу *Аккайың*, ал эми нанайларда үч *Байтерек* бар экен. Бирөө – асманда, экинчиси – жерде, үчүнчүсү – жер астында. Якуттар Байтеректин көлөкөсүндө бейиш бар, анда биринчи адам туулган деп эсептейт. Сахакут мифиндеги ошондой бактардын бири – *Алукмас* катарында сахалар токойдун четинде же төбөдө өзүнчө өсүп турган картаң кайың же кедр багын тандап, аны курчап койгон жана кылдан эшилген ала жиптерди, чүпүрөктөрдү ошол бакка байлап койгон. Аллукмасты кесүүгө, же бутагын сындырууга болбойт. Мифтик тааным боюнча, Байтерек өзгөчө касиетке, символикалык мааниге ээ. *Байтерек* концептисинин тилдик туюнтмасынын ички түзүлүшүндө → *Өмүр багы → Өмүр сүрүү → Бүткүл ааламдын өзүн турпаттоочу → Төмөнкү (тамыр) → Ортоңку*

(сөнгөк) → Жогорку (бутактары, жалбырактары) мифологемалары, өмүр сүрөт маанилери бар. Буга байланыштуу *«Агачка ак байлоо» // «Жыгачка ак байлоо»* деген ж.б. КФ бар.

II баптын **«Тотемдик фразеологизмдердин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү»** аттуу 4-параграфында тотемдик ишенимдерге түздөн-түз байланышкан сөздөрдүн катмарлары изилдөөгө алынган. Түрк тилдүү элдердин тотемдик ишенимдерин изилдеген окумуштуулар С.П.Толстов, Н.А.Алексеев, А.Золотарев, В.В.Радлов, А.Диваев, Н.И.Ильминский, Т.Д.Баялиева, Г.П.Снесарев, И.И.Ибрагимов, Ч.Валиханов, К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Ж.Мукамбаев, А.Биялиев, А.Х.Маргулан, Х.А.Аргынбаев, А.Төлеубаев, А.Ахметов ж.б. болгон. Тотемизм – бир жагынан, белгилүү бир коом мүчөлөрү менен кандайдыр бир жаныбарлар же өсүмдүктөр, жансыз зат түрлөрүнүн арасында байланыш бар деген байыркы аң-сезимдеги түшүнүк.

Тотемдик ишеним боюнча, жан-жаныбарлар, айбанаттар, куштар, курт-кумурскалар, өсүмдүктөр, материалдык заттар менен табыйгат күчтөрү жеке адамдын колдоочусу, ээси же ата теги болуп саналат. Тотемдик түшүнүктөргө байланыштуу культтук сөздөрдүн лексика-семантикалык тобун жан-жаныбарлар, төрт түлүк мал, куш, курт-кумурска, жылан-ажыдаар атоолору да толуктайт жана ошондой сөздөр өзүнчө бөлүнүп иликтөөгө алынган. Жан-жаныбарлар тотеми. Түрк тилдүү элдердин тотемине: бөрү (карышкыр), аюу, бугу, аркар, ит сыяктуу жаныбарлар кирет. Аларга байланыштуу ишеним, үрп-адат, салт-санаанын саркындалары бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. *Көк бөрү (карышкыр) тотеми* – түрк мифологиясындагы ыйык түшүнүктөрдүн бири. Карышкырдын тотемдик ролу, анын түрк элдеринин таанымындагы орду өзгөчө. Түрк каганатында түрк сарбаздарынын байрактарына Көк Бөрү бейнеленген. Карышкырдын айбаттуу, эр жүрөк, кайсарлыгын, мыкты касиетин сүрөттөгөн фразеологизмдер, көркөм сөз каражат катары туруктуу салыштыруулар бар: *қасқыр жүректі // қаршқыр жүрөктүү, қасқырдай өжет // қарышқырдай өжөр, қасқырдай жауыз // қарышқырдай каардуу, көкжал бөрүдей // көк жал бөрүдөй*, ж.б. Бул айкаштар эч нерседен коркпогон, кайсар, жүрөктүү дегенди билдирет.

Казактар, кыргыздар пирлерге жалынып, жалбарган, малдын көбөйүшүн аман болушун алардан тилеген. Үй жаныбарларынын ар биринин өз колдоочусу, теңири, ээси бар деп билип, алардын ар бирине ат коюп айдар тагышкан. Ч.Валихановдун айтуусу боюнча, ар бир түлүктүн, малдын өз пири бар, тиричилигинин тиреги болгон кудайы бар. Алардын ээлерине жалынып-жалбаруу, биринчиден, ит-куштан, түрдүү балээ-жалаадан сактануунун амалы болсо, экинчиден, ошолор бир түлүк малдын өз касиетине, ыйыктыгына сыйынып, ишенгендиктен жаралса керек деген пикирдебиз. Мисалы, кой атасы – *Чолпон ата*, жылкы атасы – *Камбар ата*,

уй атасы – *Зеңги баба*, төө атасы – *Ойсул ата*, эчкинин ээси – *Сексек ата* болуп, малга оору-илдет келгенде ар бир түлүктүн ээлерине арнап мал союп, түлөө берип, алардын ээлерине жалынып-жалбаруу – ошол тотемдик түшүнүктүн кыргыз, казак арасындагы калдыгы.

Иштин III бап **«КУЛЬТ» концептисинин салттуу диндердеги тилдик туюнтмасы»** деген аталышта берилип, анда азыркы мезгилде улуттук тил менен улуттук маданиятты өз ара байланыштырган багыттын бири – лингвомаданияттаануу аркылы «КУЛЬТ» концептисинин салттуу диндердеги тилдик туюнтмасы иликтөөгө алынган. Бүгүнкү учурда адам дүйнө таанымына өзгөчө маани берилип, маданият менен тилдин байланышы, маданият менен улуттун байланышы, жалпы адам дүйнө таанымынын тилде, маданиятта көрүнүшүн изилдеген антропоцентристик багытта изилдөө иштери активдүү жүргүзүлүүдө. Биздин бул изилдөө ишибиздин негизги максаты цивилизация агымындагы теңирчилик (теңгизм), зороастризм, ислам динине байланыштуу культтук лексиканы, фразеологизмдерди иликтөө болуп саналат. Тил менен маданият, тил менен динди байланыштырып, куммулятивдик кызмат аткарган фразеологизмдер, макал-лакаптар, накыл сөздөр, культтук руханий-диний лексикалар улуттук символдорду бейнелеген тилдик бирдиктер болуп саналат.

III баптын **«Теңирлик ишенимдердин тилдик-таанымдык туюнтмасы»** аттуу I-параграфында Теңирге табынуу жана Умай энеге табынуу этнолингвистикалык аспектиде талдоого алынды. Түрк элдери кандай ишти болбосун, баштоодо, аткарууда жана максат, мүдөөлөрүн жүзөгө ашырарда эң ыйык, көктөгү Теңирге чын ниетинен таазим кылып, *«Теңирим колдой көр»*, *«Менің теңирим»*, *«Менин колдоочум, жаратушым»*, деп Теңирди өздөрүнө эң жакын колдоочу туткан. Экинчиден, түрктөрдүн *«Менің Теңирим»* дегени ошол динди өздөрү жараткандыгын аныктайт. Көк Теңирине сыйынган, көк менен жерге табынган байыркы түрктөрдүн дини - **Теңирлик**. Теңир дини – түрк элдеринин исламга чейинки негизги диний ишеними. Теңирге табынуунун башкы объектиси – Теңир. Теңир (байыркы түрк тилинде – мыкты, эр, кудуреттүү) – байыркы түрктөрдүн диний ишенимдериндеги түгөнбөгөн. чексиз күйүп турган асман менен салыштырган башкы Кудай бейнеси. Теңир менен катар Жер, Суу кудайы – түрктөр үчүн да табынуунун объектиси. Түрк элдеринин түшүнүгүндө Теңир жер менен суунун, көк менен жылдыздардын жана адамдын жаратуучусу болгон. Мысалы: *Тәңір жаратқан, Тәңір жарылқасын! Тенир жалгасын! Тенирим колдосун! Тенирин таанымай калуу, Тенири жануу ж.б.* КФ бар.

Байыркы түрк жазмаларынын биринде: *«Теңирим, өзүң бизге пана бол, Теңирим, өзің бизге пана бол, Еділ жерім мәңгі бол»* деп жазылган. Бул –

«Элдин да, жердин да колдоочусу – Көк Теңири» деген түшүнүктөр болгонун далилдей турган көрүнүш. Мисалы, «Огузнаама» чыгармасындагы **«Көк тууымыз болсун, Көк шатырымыз болсун»** дегени ошондой жагдайдан чыкканы анык. **Теңири** сөзүнүн байыртадан бери түрк тилдерине тиешелүү сөз экендигин, ал түрк элдеринин маданиятынын гана эмес, ошону менен бирге бүткүл дүйнө жүзүнүн маданиятынын тарыхында өзгөчө орунга ээ экендигин бүткүл ааламга белгилүү болгон Орхон, Энесай кыргыз-түрк эстеликтердеги (VIIIк.) жазуулардан көрүүгө болот. Мифологиялык түшүнүк боюнча, Теңирдин тилдик туюнтмасын **«Аалам ↔ Теңири ↔ Өмүр ↔ Өлүм ↔ Адам»** мифологемаларынын чегинде карайбыз.

III баптын **«Зороастризм ишенимдеринин тилдик-таанымдык туюнтмасы»** деген 2-параграфында байыркы түрк жеринде байыркы түрктөрдүн салттуу ишенимдери менен катар башка да диндер таралганы, алардын ичинде эң байыркы диндердин бири – **зороастризм** болгондугу иликтөөгө алынган. Зороастризмдин калыптануусу жөнүндө С.П.Толстов, В.В.Струве, Г.П.Снесарев, В.В.Бартольд, С.М.Демидов, Б.Г.Гафуров, А.Х.Касымжанов, М.С.Орынбеков, Д.Кишибеков, С.Н.Акатаев, А.К.Акишев, В.Абаев, К.Затов, Т.Х.Габитов сыяктуу ж.б. окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүп, эмгектерди жазышкан. Зороастризм б.з.ч. VII кылымдарда Чыгыш Иранда, Орто Азияда (Хорезмде) пайда болгон. Зороастризм динин негиздеген – Зороатуштра пайгамбар. Зороастризмдин негизи – *От культуна табынуу*. Анда От – колдоочу кудай, Күндүн жердеги бир бөлчөгү катарында каралган. Отко табынуунун байыркы теги ошол Күнгө табынуу болуп саналат. Байыркы адамдар күндүн жарыгы менен жылуулугунун пайдасын түшүнгөн.

От культуна байланыштуу түшүнүктөр байыркы убакта калыптангандыктан, бул кубулуш анимистик түшүнүктөргө мол. Адам отту жандуу кубулуш катарында кабылдап, ага адамга тиешелүү эмоционалдык түс берип кабылдашкан. **«Отун салсаң, жанат, ал – тамак ичкениң, суу куйсаң, өчөт, ал – ажалдын жеткени»** // **«Отын салсаң жанады – ол тамак жегени, суу куйсаң өшөдү, ол ажал келгени»** деген сүйлөмдө от да адам сыяктуу *туулат, өлөт* деген маани бар. От алоолоп жанса, ал – кубанганы, быкшыса, ал – иренжигени. *От эрегишип, ачууланса өч алат, айлананы өрттөп, курутуп жиберет* деген маани да мында кыйытылган. Түрк тилдүү элдерде **оттун** касиетине байланыштуу тилдик туюнтмалар, стереотиптер, символдор тилдик метафоралардан жана макал-лакаптар айкын көрүнөт. Мисалы, *Эки оттун арасында калды – мындай барса, өзүз өлөт, мындай барса, араба сынат* деген маанидеги айкаш кыргызча: *«бир жак жар, бир жак суу»*; азербайжанча – *«икл од арасында»*; өзбекче: *«икки ут арасида қолмок»*; карачай-балкарча: *«эки отну арасында турурчъа»*; уйгурча: *«икки баланиң оттурисида»*. Отко табынуу – казак,

кыргыз элинин байыркы замандан бери келе жаткан ишенимдеринин бири. Ушу мааниде *«От инее», «От инезі»* айкаштары да аял кудайына карата айтылган сөздөр, анын казакча, кыргызча мааниси *«От ене, от енесі, от иеси», «От эне»*. Бул *«От иеси» «От эне»* деген туюнтмалар матриархат доорунан калган болуу керек. Оттун бир нече бейнелик, символикалык касиети бир нече фреймдерди түзөт: *От → Тамак бышырууга, үй жылытууга, караңгы түндө жарык кылууга пайдаланылат → Аластоо касиети бар → Тазарткыч касиети бар → Эмдөө касиети бар → Тотемдик касиети бар → Үйдүн ээси, үй-бүлөнүн символу, шам чырагы, камкорчусу*. Бул түшүнүктөрдөн *«оту жануу», «оту күйүшпөө»* деген ж.б КФ жаралган.

Зороастризм динине байланыштуу *«Айланайын»* концептисинин тилдик-таанымдык туюнтмасы. Зороастризм динине байланыштуу *Айланайын* концептисинин казак, кыргыз дүйнө таанымында алган орду өзгөчө. Башка тилдерге көп которула бербеген, *айналайын* сөзү – чоң кишинин өзүнөн кичине адамды же балдарды жакшы көргөндө жылуу сезим менен айтылуучу сырдык сөзү. *«Айланайын»* концептиси казак, кыргыз, өзбек, азербайжан, түркмөн тилдеринде айтылышы да, мааниси жагынан да бири-бирине окшош. Бул тилдерде сингармонизм мыйзамына багынган, үндүүлөрдүн үндөшүүсү бар. Маселен, ушул концептинин негизги тилдик репрезентанты кыргыз тилинде *«айланайын, ананайын»*, өзбек тилинде *«айланай»*, азербайжан тилинде *«олайын»*, түркмөн тилинде *«айналайын»* деген формада айтылып, өзбекче: *«кузингиздан айланайын»*, түркмөнчө *«гөзиндин айланайын»* жана кыргызча: *элден айланайын, оозуңдан айланайын, башымдан айлансын!*», ж.б. сөз айкашын жасоого катышат. Бул изилдөөдө *«Айналайын»* концептисинин казак жана кыргыз элинин дүйнө таанымында алган орду, анын башка түрк тилдүү элдердин тилдерине которулбаган тилдик-таанымдык модели көрсөтүлдү. Ал тилдик-таанымдык модел боюнча *«Айналайын»* этномаданий концептисинин когнитивдик модели *жогорку → ортоңку → төмөнкү* үч ааламды сүрөттөйт.

III баптын *«Ислам ишенимдеринин тилдик-таанымдык туюнтмасы»* деген 3-параграфында дүйнө жүзүндөгү диндердин ичинде эң жашысы Ислам ишенимдеринин тилдик-таанымдык өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. «Ислам дини» концептисинин тирек сөзү – *Аллага сыйынуу* жана *беш парызын* аткаруу. Ислам дининин тилибизге, каада-салтыбызга, үрп-адаттарыбызга таасир этиши бүгүнкү күнгө чейин уланып келет. Мисалы: *кудайга кулчулук кылуу, табынуу, курмандык чалуу, орозо кармоо, азан айтуу, садага берүү, намаз окуу, ажылыкка баруу, бешикке салуу, сүнөтткө отургузуу, жаназа чыгаруу, сөөккө кирүү, аманат коюу, топурак салуу, көңүл айтуу* ж.б. КФ бар. Мында тилек маанисиндеги

когнитивдик бирдиктер айтылат.

Кыргыз, казак тилинде көп колдонулган ислам динине байланыштуу *жаратуучу күчтөр* концептисине кирген **«Кудай»**, **«Алла»**, **«Теңир»** культтук түшүнүктөрү синоним катарында колдонулат. Арийне, казак, кыргыз маданиятында бул түшүнүктөрдүн калыптанган архетиптик ишенимдерден исламдык диний системага өтүшү бир нече кылымдарга созулган деп эсептейбиз. Улуттук-болмуштун, руханий маданияттын күзгүсү болгон культтук фразеологизмдердин тилдик бейнесин жасоодогу орду өзгөчө. Аны таанымдык формада талдоо диний-мифологиялык маданияттын табияты менен бүтүм-болмушун аныктоо зарыл. *Жаратуучу күчтөр* концептисинин ассоциациялык талаасын түзгөн **«Кудай»**, **«Алла»**, **«Теңири»** культтук сөздөрдүн ой сүрөт, гештальт, сценарийлик түзүлүшү тилдик туюндурмада көрүнөт. Бул культтук сөздөр араб тилинен кабыл алынган *кудурет*, *жаппар*, *хақ* сөздөрү менен көбүнчө айкашып колдонулат. Ал эми, *жаратқан*, *жаратушы*, *жаппар*, *жасаган*, *жасаган ием*, *ие* дегендер – алла, теңир, кудай сөздөрүнүн казакча эквиваленти. Алар да бүткүл ааламды жасоочу улуу күч, кудурет ээси, б.а., *кудай*, *алла*, *теңир*, *жаратуучу* деген мааниде колдонулат.

Диссертациялык иштин IV бабы **«Культ» концептисинин лексика-семантикалык топтору»** деп аталып, мында культтук лексемалар менен фразеологизмдердин табиятын терең түшүнүүнүн бир жолу катарында культтук лексемалар менен фразеологизмдердин мотивациясын *аалам бейнеси* же *дүйнө бейнеси* деп алып, аларды топтоштурууда академик А.Т.Кайдардын узак жылдык тажрыйбасынан тандалып алынган чоң идеографикалык классификациясын жетекчиликке алып, илимде кеңири тараган **«Адам»**, **«Коом»**, **«Табият»** деп аталган классикалык үч тематика боюнча иликтөө иштери жүргүзүлгөн. КФ 1) «Адам» концептиси боюнча, 2) «Коом» концептиси боюнча, 3) «Табият» концептиси боюнча топтоштурулду. Бул бөлүмдө «Адам», «Коом», «Табият» деп аталган классикалык үч тематика боюнча культтук лексемалар түгөл камтылып, аларга байланыштуу кубулуштар тематикалык-маанилик топторго бөлүнүп, ар тараптуу этнолингвистикалык талдоолор жасалып, статистикасы иликтенип, алардын жазма тили жана сүйлөө тилинин бардык түрү менен жанрларында колдонулган универсалдуу кубулуш экени аныкталды. Культтук фразеологизмдердин башка фразеологизмдер менен өз ара окшоштуктары болуп турса да, форма, сөз жасоо, маани, сөз колдонуш жагынан башкы айырмачылыктары далилденди.

IV баптын **«Культтук лексемаларды жана фразеологизмдерди «Адам» концептиси боюнча топтоштуруу»** деп аталган 1-параграфында «Адам» концептисине байланыштуу тилдик лексемалар **«Адам аттары»** деген тематикада тогуз темачанын тегерегинде каралды. Алар: 1)

Жаратуучу күчтөргө байланыштуу ысымдар; 2) Алланын көркөм ысымдары; 3) Пайгамбарлардын ысымдары; 4) Халифалардын жана периштелердин ысымдары; 5) Касиеттүү пирлер менен олуялардын ысымдары; 6) Айбанаттардын аты; 7) Төрт түлүк ысымдары; 8) Асман телолорунун ысымдары; 9) Сандарга байланыштуу ысымдар.

Культтук лексемалардын антропонимиялык кордогу үлүшүн казак, кыргыз тилиндеги ысымдар гана эмес, араб, перс тилдеринен өздөштүрүлгөн антропонимдер да түзөт. *Алла* араб тилинен, *Кудай* перс тилинен, *Теңир* байыркы түрк тилинен, *Жаппар*, *Жаратуучу* казак, кыргыз тилиндеги эквиваленти. *Алаберген*, *Кудайберген*, *Теңирберген*, *Алаберди*, *Кудайберди*, *Теңирберди*, *Кудайкул*, *Теңиркул*, *Жаппар*, *Жаппаркул*, *Жаппаралы* деген сыяктуу Жаратуучу күчтөргө байланыштуу пайда болгон эр адамдардын ысымдары азыркы учурда да өтө сейрек кездешет. Дал ошондой окшоштуктар башка да түрк тилдүү элдерде да бар. «**Алла**», «**Кудай**», «**Теңири**» культтук сөздөрү түрк-татарлардын да адам аттарында: *Аллабирде*, *Аллабиргэн*, *Аллагол*, *Ходайбирде*, *Кудайбакты*, *Ходайбакты*, *Тэңребиргэн*, *Тэңребирде*, *Тэңрекол*, *Тэңребирдиев*, *Тэңребирдин*, *Тэңрегулов* деп кездешсе, *алла биргэн*, *алла биргэнем*, *алла бабасының улы (кызы)* деген когнитивдик бирдиктер балдарын эркелеткенде көп айтылат. Татар антропонимиясын изилдөөчү окумуштуу Г.Р.Галиуллина: «В тюркском именнике встречаются следующие имена с компонентом Тенгри (Тэңре): *Тэңребиргэн*, *Тэңребирде*, *Тэңрекол*. Традиционное для древнетюркского именника явление – употребление глаголов биргэн, бирде «данный» в вышеназванных сложных именах указывает на особое место Тенгри в иерархии языческих божеств. В антропонимах, как в языковых знаках, сохранилась народная память предыдущих эпох. Мы полагаем, что мужские имена *Аллабирде*, *Аллабиргэн*, *Аллагол*, *Ходайбирде*, *Кудайбакты*, *Ходайбакты* и т.д. концептуализируют те традиции, которые заложены предками тюрко-татар. Лаская ребенка, нередко называют его «алла биргэн», «алла биргэнем», «алла бабасының улы (кызы) (данный богом, сын (дочь Всевышнего)» – деген оюн айтат (2009: 40). Кыргыз антропонимикасын изилдөөчү окумуштуу Ж.Осмонкулов кыргыз элинде да Жаратуучу күчтөргө байланыштуу коюлган *Алдаберди*, *Теңирберди*, *Кудайберди* деген адам ысымдары кездешкенин айтат. Мисалы, «Теңизбай журту жөнүндө» деген аңгемеде: «балдарын кудулай баштаганда Теңизбай Суумурунга барат. «Мага тектүү жерден жубай таап бериңиз?» дейт. Суумурун карындашын күйөөгө берип, калың алып койгондуктан, өз кызын берүүнү макул көрөт. Андан *Алдаберди*, *Теңирберди*, *Кудайберди* деген уулдуу болот. Ошентип, алты уулдан көбөйүп өзүнчө эл болот» – деп айтылат (Осмонкулов, Теңизбай журту жөнүндө // [http://sanjira.ru/sanjira 126.html](http://sanjira.ru/sanjira%20126.html)).). Ўзбек антропонимикасын изилдөөчү Э.Бегметов: «Имена, *Тангриберген*, *Тангриберди*, *Тангрикул*,

Куанышбек, Ойзада, Ойкон связаны с культом неба, солнца, и луны, являются ярким свидетельством поклонения и почитания людьми этих небесных и наземных «божеств», – деп жазат (1965: 18). Ал эми, түркмөн ономастикасын изилдөөчү З.Б.Мухаммедова түркмөн элинде да Ай, Күн, өсүмдүктөр менен жан-жаныбарларга байланыштуу ысымдар кездешкенин жазат: «Древнейшими, на наш взгляд, следует считать имена, восходящие к названиям атмосферных осадков, солнце, луны, растений, и животных» (1973: 45). Жогоруда келтирилген казак, кыргыз, өзбек, татар тилдериндеги адам ысымдарынын коюлуу маанилери жагынан орток түшүнүктүк, дүйнө таанымдык байланыш бар экени аныкталды. Ошол концептилердин менталдык түзүлүштөрүндө түрдүү когнитивдик маалымат коддолгон. Ошол сыяктуу, казак, кыргыз жана татарларда кыз бала, эркек балдарга Ай, Күн аттарын коюунун этимологиясы сулуулукту, мээримдүүлүктү, назиктик түшүнүктөрдү берет.

IV баптын «**Культтук лексемаларды жана фразеологизмдерди «Коом» концептиси боюнча топтоштуруу**» деп аталган 2-параграфында улуттук салт тарыхый жактан калыптанып урпактан урпакка уланып отурган үрп-адаттар, салт-санаа, коомдук тартип, мыйзам, кулк-мүнөз; коомдо, улутта же жеке социалдык топтордо узак убакыт боюу сакталган социалдык-маданий мурастын элементтерине байланыштуу культтук фразеологизмдердин этимологиясы, семантикасы жана статистикасы иликтенип, казак, кыргыз тилиндеги культтук фразеологизмдерин диний ишенимдерге байланыштуу маанисин аныктоого аракеттер жасалган. Коом концептиси: **«Жаратуучу күчтөр» концептиси, «Жан-дүйнөдө чагылдырылган» концептилер, «Ыйык сандар» концептиси** сыяктуу аталыштагы үч топко бөлүнүп каралды.

Коомдогу үрп-адаттарга, салт-санаага жана диний ишенимдерге байланыштуу *алкыш, каргыш, бейтарап* маанисинде колдонулган тилдик бирдиктер өтө көп. **Жаратуучу күчтөргө:** *кудай, алла, теңирі* жана *жаппар, жаратқан, жаратуучу, жасаган, жасаган ие, ие, құдірет, раббы, хақ* сөздөрү кирет. *Кудай, алла, теңир* культтук сөздөрү араб тилинен өздөштүрүлгөн *құдірет, жаппар, хақ* сөздөрү менен айкашып колдонулат. Алар да *бар ааламды жасоочу улуу күч, құдурет ээси*, б.а., *кудай, алла, теңир, жаратуучу* деген мааниде колдонулат. *Кудай, алла, теңирі* жана *жаппар, жаратқан, жаратуучу, жасаган, жасаган ие, ие, құдірет, раббы, хақ* тирек сөздөрүнөн жасалган культтук фразеологизмдер *алкыш, каргыш, бейтарап* маанисинде колдонулат. Тилибизде **алкыш маанисиндеги** сөздөргө *бата берүү, жакшы тилек айтуу* сыяктуу сөз айкаштарынын да катышы бар. Тилек сөздөрүнүн баары жакшылык тилөө ниети менен айтылат. **Кудай** сөзүнө байланыштуу *алкыш* маанидеги КФ: *Кудай ұзағынан берсін! Кудай жарылқасын! Кудай жар болсун! Кудай тілеуіңді (тілеуің) берсін! – Кудай пейіл-тілегіңді*

жарылқасын! Кудай көңіліңді өсірсін! Кудай жолуңды оңгарсын! Каргыш маанисиндеги КФ: Каргыш ата-энеге, улууга тили, колу тийген, тартип бузган, элге, уруусуна сөз тийгизген, көпчүлүккө залакасы тийген, киши өлтүргөн дагы башка жат кылык, жорук кылган, терс мүнөз көрсөткөн адамдарга айтылат. *Кудай сөзүнө байланыштуу каргыш маанисиндеги КФ:* *кудай ургур, кудай сілегір, кудай ұрсын, кудай тас төбеңнен ұрсын, кудай тапсын, кудай жасаңды бергір, кудай жүзін көрмегір, кудайын тааныбай калуу, кудайдан тап ж.б. Бейтарап маанисиндеги КФ* тооба сөздөрү, чочуганда айтылган сөздөр, кечирим сөздөр, табалоо сөздөрү жана сөз айкаштары кирет. *Тобоо сөздөргө:* *Кудайга шүгүр! Аллага шүкір! Бергеніңе шүкір! Құдая тоба! Кудайга тобоо кылуу!* ж.б. КФ кирет. *Чочуганда айтылган сөздөр:* *Астапыралла! Алла-ай! Алла сақтасын! Кудай-ай! Теңирим-ай! Сақтай гөр! Жасаған-ай! Ойбай-ай! О, тоба! Кудайга тобоо!* ж.б. Мындай сөздөрдү адамдар жакасын кармап туруп айтат. *Кечирим сөздөргө:* *болору болуу, бойогу кануу, оқасы жок, қайтер дейсің, өтті-кетті, кудай үчүн кештім* деген ж.б. КФ кирет. Кечирим сөздөрү жай айтылат, катуу сөз да, күлкү да болбойт. *Табалоо сөздөрү:* *Кудай тапқан екен! Кудай тапсын! Алла бұйыртпасын! Теңірі тапсын! Каргыш жібермеген екен! Көрүндө өкүрүү, Кудайдан табуу,* деген ж.б. КФ кездешет. Табалоо сөздөрү эл арасында өчөшкөн, кастар же бирөөдөн запкы көрүп өч ала албагандар өз душмандары бакытсыздыкка учураганда адат боюнча моокуму канып, отурган ордунда куйругун жерге түйүп табалаган кезде айтылат.

IV баптын «**Культтук лексемаларды жана фразеологизмдерди «Табият» концептиси боюнча топтоштуруу**» деп аталган 3-параграфында *Табият* концептисине кирген культтук сөздөр жана культтук фразеологизмдер *Жан-жаныбарлар, Табият кубулуштары, Асман* телолору деген үч тематиканын тегерегинде талдоого алынган. *Жан-жаныбарлар* тематикасында *төрт түлүк мал, аң, куш* жана *жылан, ажыдаар* тууралуу, *табият* кубулуштарынын ичиндеги ыйыктары *От, Суу, Бак* тууралуу да культтук тилдик бирдиктер, салыштыруулар, учкул сөздөр, асман телолорунун ичиндеги ыйыктар *Ай* жана *Күн, Жылдыз* культу тууралуу культтук фразеологизмдер жана салыштыруулар ар тараптан иликтөөгө алынды. Казак, кыргыздар пирлерге жалынып, жалбарып, малдын көбөйүшүн, аман болушун алардан тилеген. Үй жаныбарларынын ар биринин өз камкорчусу, теңири, ээси бар деп билип, алардын ар бирлерине ат коюп айдар тагышкан. Мисалы, кой атасы – Чолпан ата, жылкы атасы – Камбар ата, уй атасы – Зеңги баба, төө атасы – Ойсул кара, эчки ээси – Сексек ата болуп келиши, малга оору, илдет келгенде ар бир түлүктүн ээлерине арнап мал союп, түлөө берип, алардын ээлерине жалынып-жалбаруу ошол тотемдик түшүнүктүн казак, кыргыз арасындагы калдыгы экени, «*төрт түлүк мал*» түшүнүгүнө: *жылкы, төө, уй, кой* жана *эчки*

киргендиги, булардын баарына байланыштуу салыштыруулар, учкул сөздөр, макал-лакаптар көп кездешери, эчкиге байланыштуу тилдик бирдиктер аз кездешери баяндалган.

IV главанын «**Ыйык сандар системасындагы культтук ишенимдер**» деп аталган 4-параграфында *бир, үч, төрт, беш, жети, тогуз, кырк, кырк бир* сыяктуу ыйык сандар системасындагы культтук ишенимдер тууралуу иликтөөлөр жүргүзүлөт. Бул сөздөрдүн белгилүү бир фразеологиялык тизмек, айкаштарга түп негиз болуу себеби элдин байыркы доордогу түшүнүгү, салт-санаасы менен байланышта экендиги, культтук фразеологизмдерге кээ бир сан атоочтор (М: *үч, жети, тогуз, кырк* сан атоочтору) уютку боло алары тууралуу маалыматтар берилген. Бул сандардын казак тилинде колдонулушунун тарыхый-этнолингвистикалык сыпатын, символдук маанисин академик И.Кенесбаев фразеологиялык сөздүгүндө мындай жазат: «Туруктуу сөз тизмектеринин бир аз бөлүгү *жети, үч, тогуз, кырк* сыяктуу бир катар сан атоочтордун тегерегине топтолуп жүрөт. Бул сөздөрдүн белгилүү бир тизмек, айкаштарга түп казык болуу себеби элдин байыркы доордогу түшүнүгү, салт-санаасы менен байланышып жатат. Фразеологизмдерде бул сөздөр өзүнүн сан маанисинде колдонулушу шарт эмес. Алар белгилүү бир нерсе, кубулуштардын түшүнүктүк символу катарында колдонулган сыяктуу (1977: 612). Булар - байыркы доордун салт-санаасынын изи сакталган ыйык сан атоочтор. Жогоруда айтылган ыйык сан атоочтордун катарына *бир, төрт, беш, кырк бир* сан атоочторун да киргизери, булардан жасалган фразеологизмдер диний, теңирлик түшүнүктөр, ааламдык символдор менен байланыштуу экени баяндалган. «Адамзат коомунда сандар диний, теңирлик жана ааламдык символдор катарында каралып, алардын тереңинде адам аң-сезими жете албаган кудуреттүү купуялар менен сырлар жатканына, ошону менен катар бул кудуреттүү күчтөрдүн адамга жакшылык да, жамандык да алып келгенине ишенген» (Авакова, 2002: 72).

Тилибиздеги салт-санаа, дүйнө таанымдарда көп кездешкен фактылар, байыркы жазма даректер муну айкын далилдейт. Ошол сандар уютку болуп келген туруктуу айкаштар, макал-лакаптар азыркы кезде көп колдонулуп келет. Аны элдин жаратылыш болмушуна, өмүргө болгон философиялык көз караштарына, диний ишенимдерине жана алардын материалдык маданиятына терең үнүлгөндө гана байкоого болот. Мындай ыйык сан атоочторго байланыштуу фразеологизмдер бир топ. Алардын өзүнүн аткарган кызматы, касиети бар. «**Бир**» саны – *жалгыз* деген түшүнүктү билдирет. Ал Алла менен Космоско гана тиешелүү. Ошону менен катар *бир* саны – белгилүү бир ассоциациялык талаада таанылган: **Бир** → **бүтүндүк** → **бирдик** → **цивилизациялык** → **абсолюттук** → **тынчтык**. *Бир* саны – көбүнчө «кудай, алла, жаратуучу ием» сөздөрү менен айкашып колдонулат.

Куранда «Алла – жалгыз, оның ешқандай «теңдесі» жок. «Алла – жалгыз, Алла түбөлүктүү, ол тумайды, оны ешкім туған жок, оған тең келер ешкім жок». «Алла жалгыз. Жалгыздык тек Оган гана жарасады» деп айтылат. Кээде **бир** сөзүнүн ордуна синоними «**жалгыз**» лексемасы айтылат. Жогоруда келтирилген мисалдагы «**Бир**» жана анын синоними «**жалгыз**» лексемасын мындай парадигма аркылуу көрсөтүүгө болот: **Бир** ↔ **кудай** ↔ **алла** ↔ **жаратуучу** ↔ **жараткан** ↔ **жаратуучу ээм** ↔ **ээм**. Анткени бүткүл дүйнөнү, адамзаттуу, жан-жаныбарларды жаратуучу жалгыз. «**Бир**» сан атоочу «**кудай, алла, жараткан, жаратушы, жаратуучу ием**» сөздөрү менен айкашып бир нече сөз айкашын жасоого уютку болот. Мисалы: **кудай** сөзүнөн жасалган: *бир кудайдын атканы, бир кудай билсин, бир кудай деп, бир кудайдын өзі біледі, бир кудай өзү жар болсун, бир кудай өзі жараттуу, бир кудайдан сұрады, бир кудайга сыйынды, бир кудайга тапшыруу; алла* сөзүнөн жасалган: *бір алла, бир алла өзүң жар болбір аллага тапсырды, бир алладан суроо; жаратқан* сөзүнөн жасалган: *жаратқан бир кудай, жаратканга жалбаруу, жаратқан жалгыз кудай; жаратуучу* сөзүнөн жасалган: *жаратуучу бир кудай, жаратуучу жалгыз* деген ж.б. КФ бар.

КОРУТУНДУ

Бүгүнкү ааламдаштыруу саясатынын чегинде аалам бейнесинин көрүнүшү болуп саналган тил – эң алды менен дүйнөнүн көрүнүшүн, бейнесин сыпаттайт, белгилейт. Руханий дүйнөнүн жаңырышы – элдин социалдык-психологиялык, улуттук болмушу, маданий, турмуштук, дүйнө таанымдык жагдайына байланыштуу калыптанган жалпы элдик кубулуш. Элдик дүйнө тааным көрүнүшү жана салттуу жолу тил аркылуу урпактан урпакка берилип, улут жашоосунун жиби үзүлбөй келет. Тилдеги руханий, маданий культ концептисин, культтук фразеологизмдерди этнолингвистикалык жактан изилдөө тарыхый лексикология үчүн маңыздуу натыйжаларды берет. Анткени башка сөздөр сыяктуу КФ да аз гана убакыттын, бир мезгилдин жемиши эмес. Тилдеги КФнын пайда болушунун, сан кылымдык тарыхы бар мифологиялык жана ар түрдүү диний ишеним менен, каада-салт менен, байыркы дүйнө таанымдык өзгөчөлүгү менен байланышкан аалам бейнелериндеги тилдик бирдиктер болуп саналат.

Изилдөөдө алгач ирет адам аң-сезиминдеги «культ» концептисин объект кылып, анын түрлөрүн түрк элдеринин ичинен бири-бирине тектеш казак, кыргыз тилинин материалында салыштырып кароо максаты болгондугу менен, тил илиминдеги башка да изилдөөлөрдөн өзгөчөлөнөт.

Иште тематикага байланыштуу негизги түшүнүктөрдү аныкталып, аталган концептилердин мааниси жана орду белгиленди. Культ онцептилеринин семантикалык топтору жана көлөмү аныкталып, анын улуттук-маданий, дүйнө таанымдык сыпаты, культ түшүнүктөрүнүн

ассоциативдик көрүнүшү, символикалык мааниси этнолингвистикалык аспектиде иликтенди. Жыйналган материалдардын негизинде түрк элдеринин культтук фразеологизмдеринин концептуалдык бейнеси жана тилдик бейнеси баяндалды. Концептуалдык бейне – объективүү дүйнөнүн аң-сезимде калыптанган бейнеси, б.а., чыныгы реалдуу бейненин көрүнүшү, толук модели. Ал эми, тилдик бейне - тилдик бирдиктер. Алар: лексемалар, фразеологизмдер, макал-лакаптар, учкул сөздөр, жомоктор, уламыштар, метафоралар ж.б.

Диссертациялык изилдөөдө анализге алынган маселелер боюнча төмөнкүдөй илимий жыйынтыктар берилди:

1. Концептини лингвистикалык жактан изилдөө, биринчиден, культ концептисинин концептуалдык бейнесин көрсөтүү, экинчиден, культ концептисинин тилдик бейнесин аныктоо, үчүнчүдөн, культтук лексика-фразеологизмдер жана макал-лакаптардын коомдо калыптанган өтмө маанисин гана эмес, ошол маанисин калыптанышына негиз болгон башкы мотивдерин аныктоо, төртүнчүдөн, тилдик фактыларды өзүнүн коммуникативтик кызматы деңгээлинде гана эмес, ошону менен катар, куммулятивтик, б.а., руханий, маданий казынаны сактоочу мурас, булак катарында сырын ачуу болуп саналат.

2. Концептилерди изилдөөгө байланыштуу айтылган пикирлердин кайсынысы болбосун, концептини тилдик бейне, б.а., тилдик бирдиктер аркылуу гана таанууга болот деген орток жыйынтыкка келтирет. Ар бир улут өз тилинде дүйнө, аалам тууралуу түшүнүктөрүн түрдүү тилдик фактылар аркылуу көрсөтөт.

3. Иште иликтенген лексикографиялык материалдар культ лексемасы, культ түрлөрүнүн ар түрдүү дүйнө таанымдык түшүндүрмөсүн билдирет. Казак, кыргыз тилдериндеги ар кайсы жылдары жарык көргөн сөздүктөрдө берилген культ маанилери аталган лексемалардын маанисинин өнүгүү динамикасын көрсөтөт. Культтук фразеологизмдерди көбүнчө миф, уламыш, жомоктордо, көркөм чыгармаларда кездешкен диний ишеним, үрп-адат, каада-салт жана ырым-жырымдарды камтыган маалыматтардын жыйынтыгы деп түшүнүүгө болот.

4. Изилдөөдө «культ» концептисинин ар түрдүү өзгөчөлүктөрүн ар кандай лексикографиялык материалдардан жыйнап, культ концептисинин тилдик репрезентанттарынын түрлөрүнүн семантикасын, алардын бейнелик маанилерин ачууга жана ар бир культ лексеманын убакыт агымындагы маанилик өзгөрүштөрүн аныктоого аракеттер жасалды. Атап айтсак, *Ай, Күн, От, Суу, Бак, Арбактар, Умай* эне культу жана *Жаратуучу күчтөр* концептисине байланыштуу лексемаларга салыштырма-тарыхый изилдөөлөр жасалып, алардын турмушта колдонулуш өзгөчөлүктөрү аныкталды.

5. Түрк элдери өтө байыркы доордо асман чырактарын өзгөчө урматтаган, ал эми кээ бир асман чырактарын, б.а., Ай, Күндү кудай катарында таанып, аларга табынган. Ай жана Күн культуна табынуучулук ар кандай байыркы аңыз, мифтик таанымдардын жаралышына негиз болгон. Ошол культтардын мифтик таанымдык көрүнүшүнөн жана символикалык маанилеринен жаралган КФ иликтөөгө алынды.

6. Байыркы замандан сакталган Ай, Күн культунун белгилик, символдору аныкталды. Ай культунун символикасы: 1) Ай белгиси – жарты ай, орок сыяктуу жана тегерек; 2) Жарты Ай белгиси – түнкү жарыктын белгиси; 3) Жарты Ай белгиси – мусулмандардын касиеттүү белгиси; 4) Өгүздүн мүйүзү – Айдын символу; 5) Жылан бейнеси – Айдын символу; 6) Тегерек күзгү – Айдын символу; 7) Ай символу – уруу-тайпа аттарынын да белгилери; 8) Ай – эл түшүнүгүндө сулуулуктун, назиктиктин символу.

Күн культунун символикасы: 1) Күн башкы кудайдын бейнеси – күндүн символу: «Күн кудайы», «Мүйүздүү буканын желкесине минип турган күн кудайы»; «Күн кудайынын айланасында кол кармашып бийлеп жүргөн кичине адамдар»; «Найза кармаган Күн»; «Көп колдуу күн кудайы»; 2) Сак падышасынын баш кийим – Күн башкы кудайдын бейнеси; 3) Жылан-шоолалар – Күндүн символикасы; 4) Мүйүздүү так – Күндүн символикасы; 5) Күн белгиси көчмөндөрдүн кылымдар боюу колдонгон символдук белгиси: боз үйдүн тегерек болушу, түндүк, очок, от, идиш-аяктардын тегерек түрүндө жасалышы, арабанын дөңгөлөгү, чөмүч, күзгүнүн тегерек болушу ж.б. – Күндүн символикасы; 6) Күн – жылуулуктун, көркөмдүктүн символу. 7) «Тогуз төбө» оюну – Күндүн символу; 8) Жылкы малы – Күн кудайынын белгиси, анткени мурун ата-бабаларыбыз курмандыкка жылкыны чалган. Байыркы түрк тилинде Ат – Күн кудай маанисинде. 9) Күндүн символу – Күн бейнелүү *Умай Эне*; 10) Кызыл түс – от жана Күндүн символу.

7. Түрк тилдериндеги алгачкы коомдук ишенимдер (магизм, анимизм, фетишизм, тотемизм), алардын тилдеги калыптанышынын, өнүгүшүнүн тилдик, экстралингвистикалык факторлору иликтенди. Алардагы тил менен этностун, тил менен руханий маданияттын өз ара тыгыз байланышы көрсөтүлдү. Аталган культ концептисинин пайда болуу себеби көп жагдайда мифологиялык, астрономиялык, магиялык. ж.б. ишенимдер жана уламыштарга байланыштуу экендиги аныкталды.

8. Магия – кандай гана дин болбосун, анын негизги элементи. Ал – бардык диндин, анын ичинде, маданият жана руханий өнүгүүнүн төмөнкү баскычтарында калыптанган анимизм, тотемизм, фетишизм сыяктуу карапайым формаларынан баштап, бүгүнкү ааламга кеңири жайылган салттуу диндердин бөлүгү. Сөз магиясына ишенүү, бата, алкыш жана

каргыш маанисиндеги когнитивдик бирдиктер казак, кыргыз тилдеринин культтук материалдарынын негизинде анализге алынды.

9. Анимистик ишеним боюнча, арбактар культу, курмандык чалуу, аш берүү салты – түрк элдеринин дүйнө таанымында байыркы замандардан келе жаткан анимистик түшүнүктөр.

10. Фетиштик түшүнүктөр ыйык бак, булак, тумар, кар жилик, үкү, ыйык жерлер жана ал жерлерге сыйынуу, Бак, Суу культу жана ыйыктар культу тууралуу материалдар иште ар тараптуу изилдөөгө алынды.

11. Тотемдик ишенимдердин негизинде калыптанган культтук фразеологизмдер өз ичинен: жан-жаныбарлар тотеми, куш тотеми, төрт түлүк малга байланыштуу тотем, жылан жана ажыдаар тотеми болуп топторго бөлүнөрү, тотемдик ишенимдер кыргыз, өзбек, татар, якут, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешери фактылык материалдирдын негизинде иликтенди.

12. Изилдөөдө цивилизация агымындагы тенгризм, зороастризм, ислам динине байланыштуу культтук, руханий-диний лексиканын, калыптанышына негиз болгон жагдайлар аныкталып, байыркы диндердин тарыхына кыскача сереп жасалды. Мындай ишенимдерге байланыштуу символикалык маанилерге этнолингвистикалык сыпаттама берилип, анын руханий, маданий деңгээли, динге тиешелүү культтук фразеологизмдердин окшош тилдик кубулуштардан айырмасы такталып берилди.

13. Теңир дини, б.а., тенгризм түрк элдеринин исламды кабыл алганга чейинки дини болгон. *Теңир* сөзүнүн байыртадан түрк тилдерине тиешелүү сөз экендиги түрк элдеринин маданиятында эле эмес, бүткүл дүйнө элинин маданиятынын тарыхында өзгөчө орун алган, бүткүл ааламга белгилүү болгон Орхон, Энесай кыргыз-түрк (VIIIк.) эстеликтеринде колдонулушу менен далилденет. Теңирге табынуу илиминдеги колдоочу, камкорчу фигуралардын бири – *Умай эне* культу. *Умай эне* культунун казак, кыргыз тилиндеги нускасы, фразалары кеңири.

14. Зороастризмдин негизи – айга, күнгө, жылдыздарга, отко табынуу. Иште От культуна болгон урмат, Отко байланыштуу каада-салт, ырым-жырымдар иликтенди. Алардын аластаткыч, тазарткыч, эмдик, тотемдик, ж.б. касиеттери, байыркы Нооруз майрамынын символго бай эң бир маанилүү жагдайлары кеңири баяндалды.

15. Зороастризм динине байланыштуу *Айналайын* концептисинин казак, кыргыз дүйнө таанымында алган орду, тилдик бейнеси салыштырылып берилди.

16. «Адам», «Коом», «Табият» деп аталган классикалык үч тематика боюнча культтук лексемаларга, аларга байланыштуу кубулуштардын тематикалык-маанилик топторуна ар тараптуу этнолингвистикалык талдоолор жасалып, алар универсалдуу кубулуш экени аныкталды.

«Адам», «Коом», «Табият» макротопторуна кирген культтук лексемалардын сандык курамы баарында бирдей эмес. Культтук лексемалардын басымдуу бөлүгү «Адам» жана «Табият» концептиси макротопторуна тиешелүү, ал эми «Коом» концептиси макротобунда алар аз кездешет. Анткени культтук лексемалар диний-мифологиялык дүйнө тааным жана мифологиялык аң-сезимдин формаларынын бири катарында колдонулуш жагынан да, өнүгүү жагынан да «Адам» жана «Табият» концептиси системаларына тиешелүү.

17. Адам болмушуна байланыштуу калыптанган культтук лексемалардын, фразеологизмдердин эң көп сандагысы – «Адам» концептиси темасына байланыштуу тилдик лексемалар. Алар иште «Адам аттары» деген тематикада тогуз темачанын тегерегинде иликтөөгө алынды.

18. *Алла, Кудай, Теңир, Жасаган, Жаппар* сыяктуу ысымдар түрк, татар элинде, кыргыздарда кездешет. Мында адам ысымдарынын коюлуу маанилери жагынан орток түшүнүктүк, дүйнө таанымдык байланыштар бар. Улуттук дүйнө таанымдыгы «Жаратуучу күчтөр» концептисинин когнитивдик моделин – *Кудай, Алла, Теңири* синонимдеш концептилер аркылуу аныктоого болот. Иште этностук дүйнө тааным жана каада-салтка, ишенимдерге байланышкан байыркы лексикада калыптанган когнитивдик бирдиктерге этнолингвистикалык талдоолор жүргүзүлдү. *Кудай, Алла, Теңири* тирек сөздөрү менен уюшулган культтук фразеологизмдердин түрк элдеринин дүйнө таанымдык системасында алган орду айрыкча. Алар мифтик-таанымдык бирдиктер болуп саналат. Адам аң-сезиминде дүйнөнүн көрүнүшү когнитивдик түзүлүш, когнитивдик бирдиктер аркылуу ишке ашырылат. Когнитивдик моделди калыптандырган адам ысымдары: *Кудайберди, Кудайберген, Кудайкул, Аллаберген, Алдаберген, Алла, Аллажар, Теңирберген, Жаппар, Жаппаркул* ж.б. кездешет. Алла тааланын улук деген **99 (токсон тогуз)** ысымы тилибизде адам аты катарында көп колдонулуп жүрөт. Антропонимдер руханий, материалдык, таанымдык, менталдык-когнитивдик түрдө белгиленгени менен өзгөчөлөнөт.

19. Жаратуучу күчтөргө: *Кудай, Алла, Теңир* жана *Жаппар, Жараткан, Жаратуучу, Жасаган, Жасаган Ие, Ие, Кудурет, Раббы, Хак* сөздөрүнүн алкыш, тилек, каргыш, бейтарап мааниде колдонулганы тууралуу иште маалыматтар берилип, алардын ассоциациялык көрүнүшү сыпатталды.

20. Алкыш, тилек, бата маанисинде гана колдонулган *Әулие, пайгамбар, периште, хор кызы* жана *пир, аруак* сыяктуу жан-дүйнө көрүнүштөрүнөн жаралган культтук лексемаларга жана фразеологизмдерге талдоолор жүргүзүлдү.

21. Ошону менен катар иште *бир, үч, төрт, беш, жети, тогуз, кырк, кырк бир* сыяктуу ыйык сан атоочтордун культтук түшүнүктөргө байланышы, алардын пайда болуу жолдору мифологиялык, астрономия-

лык, магиялык, ж.б. ишенимдер менен аңыз-аңгемелерге байланыштуу өнүккөнү ар тараптан иликтөөгө алынды. *Бир, үч, төрт, беи, жети, тогуз, кырк, кырк бир* сыяктуу ыйык сан атоочтордун – өзгөчөлүгү бар, өзгөчө колдонушка ээ. *Бир* – жалгыздык, бүтүндүк, *үч* – туугандык, *беи, жети, тогуз, кырк, кырк бир* – убакыт, көптүк түшүнүктү билдирсе, *төрт* – бүтүндүктү аалам таануунун, өзүн-өзү таануунун алгачкы баскычы. Ыйык сандарда жана алардын аталыштарында ыйык маани бар, алар магиялык, мифологиялык, астрологиялык, абстрактылык символикага ээ. Ошондой эле алар *жаратуучу күчкө* байланыштуу өтмө мааниге ээ, б.а., эзотерикалык (жашыруун) символикага ээ. Ошол сандардын архетиптик маанилери өзгөрүп, прототиптүү мааниге ээ болот, алар этномифо түзүлүштүк касиеттерге ээ.

22. Культтук фразеологизмдер – сөздүк кордо көп орунду ээлеген, сыйынуу, жалбаруу, баш ийүү, урматтоо, табынуу маанисинде колдонулган сөз айкаштары. Алар – байыркы доорлордон берки этникалык маалыматтарды өзүндө камтыган тарыхый, маданий, руханий жана этнографиялык кубулуш. Культтук фразеологизмдер – тилдин сөздүк курамын лексика-семантикалык жактан байыткан өнүмдүү ыкмалардын бири.

23. Изилдөө ишинде пайдаланган этнолингвистикалык материалдар түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүнөн алынгандыктан, аларды салыштырып изилдөө, культтук фразеологизмдердин түрк тилдерине тиешелүү түзүлүштүк-маанилик окшоштуктарын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо иштери аткарылды.

24. Ай, Күн, Суу, От, Умай эне, Бак, Арбактар культу жана «Жаратуучу күчтөр» концептилеринин фразеологияда, макал-лакаптарда, учкул сөздөрдө, уламыштарда, аңгемелерде, жомоктордо, көркөм чыгармаларда тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылышы иликтөөгө алынып, аталган концепттердин ассоциативдик өзгөчөлүктөрү аныкталды.

25. Культ концептисинин маани-маңызын аныктоо, бул лексемалардын ассоциациялык процесстерин ажыратып топтоштуруу аркылуу казактардын жана кыргыздардын турмуш-салттык, диний ырым-жырымдарынын, руханий-дүйнө танымдык көз караштарынын түпкү булагы тереңде жатканын көрүүгө болот. Буларды жазма эстеликтер жана археологиялык фактылар да толуктап турат. Бул жагдайлар культ концептисине байланыштуу культтук фразеологизмдерди лексика-семантикалык топторго бөлүүгө, ошол классификация боюнча аларга этнолингвистикалык сыпаттамаларды берүүгө, казак жана кыргыз элинин улуттук болмушун тааныткан коннотациялык көрүнүштөрдү мүнөздөөгө, ошол жиктелген культтук фразеологизмдердин антропоцентристик парадигмасын айкындоого мүмкүнчүлүк түзөт. Түзүлүшү жана мазмуну жагынан окшош аталган концептилерден жасалган культтук фразеологизмдер көп кездешет.

26. Казак, кыргыз тилдериндеги культ, культтук фразеологизмдерге байланыштуу атоолор лексика-семантикалык, этнолингвистикалык жактан иликтенип, алардан жасалган тилдик бирдиктердин когнитивдик, лингвосемиотикалык табияты, тектеш тилдердин системалык-түзүлүштүк статусу иште ар тараптан изилдөөгө алынды.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөдө тили, дили, маданияты, дүйнө таанымдык көз карашы окшош казак, кыргыз элинин руханий-диний лексикасы, культтук фразеологизмдери, алардын түзүлүшү, ички формасы, концептилик табияты лингвомаданий жактан ар тараптан иликтөөгө алынып, натыйжада тилге тиешелүү орток мыйзам ченемдер, жалпы элдик руханий дүйнөлөр, улуттарга тиешелүү таанымдык өзгөчөлүктөр ж.б. илимий негизде ар тарабынан көрсөтүлдү. Алардын басымдуу бөлүгү элдин тарыхына, диний ишенимине, дүйнө таанымына, болмушуна, көз карашына, турмуш тиричилигине ж.б. жагдайларга байланыштуу каралып, этнолингвистикалык талдоолор жүргүзүлдү.

Изилдөөдө культ жана ага байланыштуу атоолордун, туруктуу айкаштардын таанымдык жактан каралышынын негизги үлгүсүн, алардын ичинде эң өзөктүү **«КУЛЬТ»** этномаданий концептисинин когнитивдик моделин **Сыйынуу → Жалбаруу → Баш ийүү → Табынуу → Урматтоо** деген мифологемалар аркылуу аныктоого аракеттер жасалды. Ушуга шайкеш культ элементтеринин лингвосемиотикалык бирдиктери, анын түзүлүшүнө байланыштуу атоолордун мотивациясы социалдык-маданий, табигый-тарыхый чөйрө менен байланыштуу талдоого алынды. Изилдөө ишинде пайдаланылган түрк тилдеринин материалдары келечекте культтук фразеологизмдердин этнолингвистикалык сөздүгүн түзүүгө бай материал боло алат деп эсептейбиз.

**Диссертациянын мазмунуна байланыштуу жарык көргөн
эмгектердин тизмеси:**

Монография:

1. Рысбаева, Г.К. Түркі тілдеріндегі культтік фразеологизмдердің танымдық және этнолингвистикалық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева. - Алматы, -2014. -336 б.
2. Рысбаева, Г.К. «Культ» концептісінің дүниетанымдық көрінісі [Текст] / Г.К.Рысбаева. -Алматы, -2014.-260 б.
3. Рысбаева, Г.К. Түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин лингвокогнитивдик табияты [Текст] / Г.К.Рысбаева. – Алматы: ЖШС «Жания-Полиграф». -2016. -404 б.

Сөздүк:

4. Рысбаева, Г.К. Қазақ тілі культтік фразеологизмдер сөздігі [Текст] / Г.К.Рысбаева. -Алматы, -2001.-182 б.

Илимий макалалар:

5. Рысбаева, Г.К. Түркі тілдеріндегі «тәңірі» сөзінен туындаған культтік фразеологизмдер [Текст] / Г.К.Рысбаева // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. - 2003. -№4. -92-94 -бб.

6. Рысбаева, Г.К. Ежелгі наным-сенім, әдет-ғұрып, салт-санаға байланысты фразеологизмдердің этнолингвистикасы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қазақ тілі мен әдебиеті. -2004. -№6. -34-41 -бб.

7. Рысбаева, Г.К. Тіліміздегі «Айналайын» сөзінің этнолингвистикалық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. -2005. -№ 4. -378-385 -бб.

8. Рысбаева Г.Қ.Түркі халықтарындағы аққу, қарға, бүркіт, үкі тотемі туралы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Білім. -2005. -№6. -53-56 -бб.

9. Рысбаева Г.Қ. Авестаның бізге жеткен бөлімдері [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қоғам және дәуір. -2005. -№3. -31-36 -бб.

10.Рысбаева, Г.К. Киелі, қасиетті – «жеті» санының қолданылуы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. -2005. - № 4. - 385-395 -бб.

11.Рысбаева, Г.К. Көне заманнан сақталынған Күннің таңбалары [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қоғам және дәуір. -2005. -№2. -30-35 -бб.

12.Рысбаева, Г.К. Түркі тілдес халықтардың От культіне құрметі [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қоғам және дәуір. -2006. -№4. -33-36 -бб.

13.Рысбаева, Г.К. Төрт түлік малға қатысты тотемдік ұғымдар [Текст] / Г.К.Рысбаева // «Тіл және әдебиет: кешегісі мен бүгінгі» атты халық. ғылыми-теориялық конференция. -Алматы, -2006. -333-338 -бб.

14.Рысбаева, Г.К. Орхон-Енисей жазуларындағы культтік ұғымдар [Текст] / Г.К.Рысбаева //»Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары» атты халық. ғылыми-теориялық конференция. -Алматы, -2006.-78-88 -бб.

15.Рысбаева, Г.К. «Су иесі –Сүлеймен» туралы [Текст] / Г.К.Рысбаева // ҚазМемҚызПУ Хабаршысы. -2006. -№5. -154-156 -бб.

16.Рысбаева, Г.К. Құрбандық шалу» және «Ақ сары бас құдайы беру» дәстүрінің тілдік және танымдық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Академик Ә.Т.Қайдардың 85 жылдығына арналған халық. ғылыми-теориялық конференция. -Алматы, - 2009. - 296-299 -бб.

17.Рысбаева, Г.К. Ақсарбас, құдайы, пітір, садақа сөздерінің этнолингвистикалық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қазақ тілі. -2009. -№4. - 43-44 -бб.

18.Рысбаева, Г.К. Türk Halklarında Ay ve Güneşe Tapma [Текст] / Г.К.Рысбаева // Karadeniz. Black Sea -Черное море. Türkiye, -2009. -№2. - 150-153 -бб.

19.Рысбаева, Г.К. Древнетюркские верования в языковой картине мира [Текст] / Г.К.Рысбаева // Наука и новые технологии. -Бишкек, -2009. -

№7. -С.271-274.

20. Рысбаева, Г.К. «Қырық» және «қырық бір» сандарының киелі қасиеттері [Текст] / Г.К.Рысбаева // Абай атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. - 2009. - №2. -39-41 -бб.

21. Рысбаева, Г.К. Түркі халықтарындағы тотемдік ұғымдардың этномәдени сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // ҚазМемҚызПУ Хабаршысы. - 2009. -№5. -147-152 -бб.

22. Рысбаева, Г.К. Құстар мен жан-жануарларға қатысты сөз тіркестерінің этномәдени сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Language and translation. - КНР. -2010. -№3.-27-31 -бб.

23. Рысбаева, Г.К. Тотемдік ұғымдардың тілдік көрінісі [Текст] / Г.К.Рысбаева // Теоретические и практические аспекты обучения языкам и литературе. -Ташкент, -2010. -235-243 бб.

24. Рысбаева, Г.К. Араб-парсы тілдерінен енген антропонимдердің этномәдени сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту жүйесінде мәтінді қолдану жолдары. -Астана, -2010. -57-68 -бб.

25. Рысбаева, Г.К. «Культ» концептісінің лингвомәдени және мифтік көрінісі [Текст] / Г.К.Рысбаева // Сборник: «Современные направления лингвистики когнитизм, функционализм, прагматика». -Алматы, -2011. - 108-114 -бб.

26. Рысбаева, Г.К. Tapmalık deyimlerin etnolengüistik tanımı // Наука и жизнь Казахстана. -Алматы, -2011. 177-182 -бб.

27. Рысбаева, Г.К. Ғаламның тілдік бейнесіндегі «культ» концептісінің дүниетанымдық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. -2011. №4. 33-41 -бб.

28. Рысбаева, Г.К. Аруақ культінің антропоцентристік бағытта зерттелуі [Текст] / Г.К.Рысбаева // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. -2011. -№1. -60-64 -бб.

29. Рысбаева, Г.К. Ұмай ана бейнесінің танымдық-этномәдени сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // «Тәуелсіздік және қазақтың қайраткер қыздары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. - 2011. -238-244 -бб.

30. Рысбаева, Г.К. «Көк бөрі» және «Аю» тотеміне қатысты фразеологизмдердің танымдық сипаты [Текст] /Г.К.Рысбаева // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. -Алматы, -2012. -№1. -295-299 -бб.

31. Рысбаева, Г.К. Көне түркі халықтарының рухани асыл мұралары [Текст] / Г.К.Рысбаева // «Қазақ тілін оқытудың заманауи әдіснамасы: үдеріс, сапа, жетістік» атты ғылыми-практик. конференция.-Алматы,-2012.- 156-160 бб.

32. Рысбаева, Г.К. Тұрақты тіркестердің халық өмірімен байланыстылығы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Абай ат. ҚазҰУ Хабаршысы. - 2012. -№4. -29-33 -бб.

33. Рысбаева, Г.К. Фразеологизмы со значениями доброжелательства и недоброжелательства [Текст] / Г.К.Рысбаева // Наука и новые технологии. - Бишкек, -2012. -№6. -С.261-264.

34. Рысбаева, Г.К. Верования и обычаи, связанные с тотемом животных [Текст] / Г.К.Рысбаева // Наука и новые технологии. -Бишкек, -2012. -№7. -С.260-262.

35. Рысбаева, Г.К. Анимистические и тотемистические воззрения в антропонимической картине мира [Текст] / Г.К.Рысбаева // Наука и новые технологии. -Бишкек, -2012. -№7. -С.267-270.

36. Рысбаева, Г.К. Түркі тілдеріндегі бата-тілек сөздерінің этномәдени сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Язык и культура. Материалы XI Международной научной конференции по проблемам когнитивной лингвистики «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике». -Алматы, -2013. -135-143 -бб.

37. Рысбаева, Г.К. Түркі халықтарының ұғымындағы Ай культінің символдық көрінісі мен танымдық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Сборник: Материалы республиканской научно-практической конференций «КазУМОиМЯ имени Абылай хана в международном научно-образовательном пространстве: 70 лет развития». -Алматы, -2013. -С. 335-339.

38. Рысбаева, Г.К. İbadetle İlgili Deyimler Etnolengüistik Tanımı [Текст] / Г.К.Рысбаева // YOM. Türk Dünyası Kültür Dergisi, -2013. -Payı 27. -P. 91-97.

39. Рысбаева, Г.К. Totem Hayvanlarla İlgili İnaqlarin Tanımı [Текст] / Г.К.Рысбаева // YOM. Türk Dünyası Kültür Dergisi, -2013. -Payı 27. -P. 99-103.

40. Рысбаева, Г.К. Tapınma Terimlerinin Etnolengüistik Tanımı [Текст] / Г.К.Рысбаева // Kütür Evreni. -2013 -№15. -P. 73-79.

41. Рысбаева, Г.К. «Құдай, Алла, Тәңір» лексемаларының өзіндік ерекшеліктері [Текст] / Г.К.Рысбаева // «А.Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халық. ғылыми-теориялық конференция.- Алматы, -2013. -249-253 -бб.

42. Рысбаева, Г.К. «Жаратушы күштер» концептісінің лексикографиялық сипаты [Текст] /Г.К.Рысбаева // Абылай хан ат. ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. -2013. -№3-4.-131-138 -бб.

43. Рысбаева, Г.К. The Cult Phrase Logical Units in Turkish Languages [Текст] / Г.К.Рысбаева // Bulletin d'EUROTALENT-FIDJIP, -2014. -France. Paris, -2014. -P. 42-48.

44. Рысбаева, Г.К. Түркі халықтарының рухани асыл мұраларының танымдық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // I.Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. -Турция. -Нийде. -2014. -P.2329-2344.

45. Рысбаева, Г.К. Cult of the Fire in Turkish Languages [Текст] / Г.К.Рысбаева // International Journal of Applied and Fundamental Research.

Materials of conference «Education and Science Without Borders». -Germany. - Munich, -2014. -№2. -P.77-84.

46. Рысбаева, Г.К. Turki tilderindegi kulttik phrazalogizimderding tildik korinisy [Текст] / Г.К.Рысбаева // Materials of the X International scientific and practical conference. «Fundamental and Applied Science-2014». -England. - Sheffield, -2014. -Volume 12. - P. 63-67.

47. Рысбаева, Г.К. Turki halyktarining Ai kultine kurmeti [Текст] / Г.К.Рысбаева // Materialy X mezinardni vedecko - prakticka konference «Veda a Technologie: krok do budoucnosti -2014». -Praha. -2014. - P.18-21.

48. Рысбаева, Г.К. Beliefs and customs associated with the totem of animals in Turkic language [Текст] / Г.К.Рысбаева // International Journal of Experimental Education, -2014. -№9. - P. 34-37.

49. Рысбаева, Г.К. Қадимги туркий халқлар мифологиясида Умай она сиймоси [Текст] / Г.К.Рысбаева // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендирий. -Тошкент, -2014. -№1. -71-76 -бб.

50. Рысбаева, Г.К. Сажда тушунчалари билан боғлиқ фразеологизмлар [Текст] / Г.К.Рысбаева // ILM Sarchashmalari. Urganch, Al-Xorazmiy Nomidagi Urganch Davlat Universitetining Ilmly-Metodik Jurnal. -Тошкент, -2014. -№4. -36-40 -бб.

51. Рысбаева, Г.К. Ethno cultural traditions of a national suit in design of modern clothes [Текст] / Г.К.Рысбаева // Life Science Journal. -USA, -2014. - Volume 11(5). - P. 82-85.

52. Рысбаева, Г.К. Animistic beliefs and totemic Personal Names in the world picture [Текст] / Г.К.Рысбаева // Life Science Journal. -USA, -2014. - Volume 11(11s). - P. 299-302 .

53. Рысбаева, Г.К. Phrase logical unites connected with cult concepts in Turkish languages [Текст] / Г.К.Рысбаева // Life Science Journal. -USA, -2014. -Volume 11(12s). - P. 954-959.

54. Рысбаева, Г.К. Фразеологизмы, связанные с концепцией культа в тюркских языках [Текст] / Г.К.Рысбаева // Успехи современного естествознания. -2014.- №10. -С.76-81.

55. Рысбаева, Г.К. Мотивационный аспект антропонимов тюркских народов [Текст] / Г.К.Рысбаева // Актуальные проблемы гуманитарных и есетественных науки. -2014. -№5. -С.40-44.

56. Рысбаева, Г.К. Халық арасындағы жыл санау және жыл қайыру қағидасы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Language and translation. - КНР. -2014. - №11. -34-38 -бб.

57. Рысбаева, Г.К. Personal names in the anthroponomical picture of the world [Текст] / Г.К.Рысбаева // «ІІ Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы материалдары». -Алматы, -2015. -87-91 -бб.

58. Рысбаева, Г.К. Әулиелі, киелі жерлерге табыну салтына қатысты

фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты [Текст] / Г.К.Рысбаева // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. -2015. -№1. -166-171 -бб.

59.Рысбаева, Г.К. Тәңірлік наным-сенімдерінің тілдік-танымдық көрінісі [Текст] / Г.К.Рысбаева // «Қазіргі әлемдегі шығыс тілдері: өзекті мәселелері мен даму үрдістері» атты халық. ғылыми-теориялық конференция. -Алматы, -2015. -58-61 -бб.

60.Рысбаева, Г.К. Totemic Views in the Anthroponomical Picture of the World [Текст] / Г.К.Рысбаева // Review of European Studies. -Canada, -2015. - Vol. 7, -No. 6. - P.239-243.

61.Рысбаева, Г.К. Бағзы замандарда пайда болған Ай культінің символдық және тілдік көрінісі [Текст] / Г.К.Рысбаева // Қазақ білім академиясының баяндамалары. -2015. -№1.-95-100 бб.

62.Рысбаева, Г.К. Орхон ескерткіштеріндегі көне түркілердің дүниетанымы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Ш.Уәлиханов ат. КМУ Хабаршысы. -2015. -№2. -97-105 -бб.

63.Рысбаева, Г.К. Ертеде түркі халықтарының Ағаш культін қастерлеу салты [Текст] / Г.К.Рысбаева // С.Торайғыров ат. ПМУ Хабаршысы. -2015. - №3. -233-238 -бб.

64.Рысбаева, Г.К. «Культ» концептисинин лексикографиялық сыпаты жана казак тилиндеги культ концептисинин тилдик репрезентанттары [Текст] /Г.К.Рысбаева //К.Карасаев ат. БГУнун жарчысы. -2015. -№2. -80-83 -бб.

65.Рысбаева, Г.К. Зороастризм ишенимдеринин тилдик – таанымдық көрүнүшү [Текст] /Г.К.Рысбаева //К.Карасаев ат. БГУнун жарчысы. -2015. - №3-4. -267-271 -бб.

66.Рысбаева, Г.К. Les locutions phraseologique avec le mot «Naouryz» [Текст] / Г.К.Рысбаева // Современный научный Вестник. -2015. -№15 (262). -С.18-22.

67.Рысбаева, Г.К. Ғаламның тілдік бейнесі аясында «Культ» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері [Текст] / Г.К.Рысбаева // Абай ат. ҚазҰУ Хабаршысы. -2015. -№4. -212-217 -бб.

68.Рысбаева, Г.К. «Культ» концептісінің тілдік репрезентанттары [Текст] / Г.К.Рысбаева // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. -2015. -№5. - 72-78 -бб.

69.Рысбаева, Г.К. Түркі халықтарының рухани ортақ құндылықтары [Текст] / Г.К.Рысбаева // Сборник: «Профессор Ә.Құрышжанұлы және түркі дүниесі: Тіл, Тарих, Руханият. Алматы, -2015. -С. 260-263.

70.Рысбаева, Г.К. Этнолингвистическая аспекты лексико-семантической группы культовых фразеологизмы [Текст] / Г.К.Рысбаева // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2016. -№ 4 (часть 5). -С. 1028-1031.

Рысбаева Гульдархан Калиевнанын «Түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасы (казак, кыргыз тилдеринин материалдары боюнча)» деген темада 10.02.06. – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: культ, концепт, культтук фразеологизмдер, этнолингвистика, фрейм, Ай культу, Күн культу, Суу культу, От культу, Умай эне культу, Бак культу, арбактар культу, ыйык сандар, магизм, анимизм, фетишизм, тотемизм, тенгризм, зороастризм, сыйынуу, жалбаруу, табынуу.

Изилдөөнүн объектиси: Диссертациялык иштин изилдөө объектиси катары түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасына байланыштуу атоолор, культтук фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер. «Культ» концептисинин тилдик репрезентанттарынын улуттук-таанымдык мааниси, алардын казак, кыргыз тилдеринде колдонулуш өзгөчөлүктөрү, культтук фразеологизмдердин этнолингвистикалык жана этномаданий катмарларын аныктоо сыяктуу проблемалар изилдөөнүн предмети катары алынды.

Изилдөөнүн максаты: Түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн илимий-теориялык негиздерин аныктап, казак жана кыргыз тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасын аныктап, талдоо.

Изилдөөнүн методдору: Изилдөөдө сыпаттама, салыштырма, тарыхый-салыштырма, анализ, синтез, жалпылоо жана система-структуралык, классификациялык, этнолингвистикалык методдорр колдонулду.

Изилдөөнүн жаңылыгы: Түрк тил илиминде алгачкы ирет «Культ» концептиси, культтук түшүнүктөрдү туюндурган ар кандай лексикалык, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер топтолуп, жана түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасынын теориясы иштелип чыгып, илимий чөйрөгө сунушталды. Изилдөөдө культтук түшүнүктөргө байланыштуу ишеним, каада-салт жана алкыш, каргыш, тилек, бата берүү маанисиндеги лингвомаданий бирдиктер, алардын когнитивдик жана лингвосемиотикалык өзгөчөлүктөрү кыргыз, казак тилдеринин материалдарынын негизинде илимий жактан аныкталды.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертацияда иштелип чыккан теориялык жоболор жана жыйынтыктар казак, кыргыз тил илиминин өркүндөшүнө салымын кошмокчу. Илимий изилдөөнүн жыйындыктарын түркологиялык изилдөөлөрдө, казак, кыргыз тил илиминин этнолингвистикалык багытындагы илимий иштерди жүргүзүүдө колдонууга, «Этнолингвистика», «Когнитивдик лингвистика», «Лингвомаданият таануу», «Салыштырма түрк тилдеринин фразеологиясы» боюнча окуу программаларын, окуу куралдарын жазууга, аталган темадагы курстарды, лекцияларды өтүүгө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Рысбаевой Гульдархан Калиевны на тему «Этнолингвистические исследования культовых фразеологизмов в тюркских языках (по материалам на казахском и киргизском языках) на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: культ, концепт, культовые фразеологизмы, этнолингвистика, фрейм, культ Луны, культ Солнца, культ Воды, культ Огня, культ Умай, культ Дерево, символ, священные цифры, магизм, анимизм, фетишизм, тотемизм, тенгрианство, зороастризм, молиться, поклоняться.

Объектом исследования являются культовые фразеологические единицы, названия паремиологических единиц тюркских языков, мифологические, сакральные системы понятия «культ», выраженные национальными и когнитивными ценностями этого понятия в тюркских языках, в том числе на казахском и киргизском языках. Также рассматриваются особенности применения этнолингвистических и этнокультурных основ в этих языках.

Целью исследования является определение научных и теоретических основ, принципов и критериев этнолингвистических исследований культовых фразеологизмов на казахском и киргизском языках.

Методы исследования. В исследовании были применены описательные, сравнительные, сравнительно-исторические методы, анализ, синтез, обобщение, а также системно-структурные, классификационные и этнолингвистические методы.

Научная новизна работы заключается в том, что в ней впервые предпринимается попытка в рамках диссертационного исследования специально исследовать концепт «культ» в контексте культовой лексики; определено, что фразеологические и паремиологические единицы, также культовые фразеологизмы в тюркских языках образуют культовый познавательный концепт.

В ходе исследования выявлена практическая особенность применения культовых понятий, традиций, верований, проклятий, пожеланий в лингвокультурных единицах, а также когнитивные и лингвосемиотические особенности употребления данных единиц в казахском, киргизском языках.

Область применения. Теоретические положения и научные выводы диссертации призваны внести существенный вклад в развитие казахского и кыргызского языкознания; ее выводы могут быть использованы в научных исследованиях по тюркологии и этнолингвистике. Материалы и выводы, сформулированные в диссертации могут быть использованы при написании работ по языкознанию, а также при разработке учебных пособий такие, как «Этнолингвистика», «Когнитивная лингвистика», «Лингвокультурология», «Тюркская сравнительная фразеология», лекционных курсов, тематических семинаров и других исследований.

ABSTRACT

of dissertation by Rysbayeva G.K., on theme: «Ethnolinguistics of cult phraseology of Turkic languages» (on the bases of Kazakh and Kyrgyz language materials) for an academic degree of Doctor of Philology on specialty: 10.02.06 - Turkic languages

Keywords: cult, concept, cult phraseology, ethnolinguistics, frame, cult of the Moon, cult of the Sun, cult of Water, cult of Fire, cult of Umai, cult of Tree, symbol, sacred numbers, magism, animism, fetishism, totemism, tengrism, zoroastrianism, to pray.

Subject of research: The main object of the dissertational work is the cult of phrase logical units, the names of the paremiological units in the Turkic languages, the mythological, sacral systems of the concept «cult». This concept is expressed by nationally-cognitive values in Turkic languages including Kazakh and Kyrgyz. The peculiarities of the application of the ethnolinguistic and ethno-cultural foundations in these languages are also considered.

Objective of research: Determination of scientific and theoretical bases, principles and criteria of ethnolinguistic researches of cult phraseological units in Kazakh and Kyrgyz languages.

Methods of research: Descriptive, comparative, comparative-historical methods, analysis, synthesis, generalization, and also systemic and structural, classification and ethno linguistic methods have been used.

Novelty of research: The concept of «cult» is considered in the context of cult vocabulary, phraseological units and paremiological units. We have revealed that cult phraseological units in Turkic languages form a cult cognitive concept. During the research work the practical peculiarities of the usage of cult concepts, traditions, beliefs, curses, and wishes in linguistic-cultural units have been discovered, as well as cognitive and linguistic-semiotic peculiarities of their use in Kazakh and Kyrgyz.

Scope of use: The theoretical positions and scientific conclusions of the thesis are intended to make a significant contribution to the development of Kazakh and Kyrgyz linguistics. Its conclusions can be used in scientific research on Turkology and ethnolinguistics. Materials and conclusions formulated in the thesis can be used to write works on linguistics, as well as in the development of teaching aids such as «Ethnolinguistics», «Cognitive Linguistics», «Linguoculturology», «Turkic Comparative Phraseology», lecture courses and thematic seminars and etc.

06.04.2017-ж. басууга кол коюлду. Өлчөмү 60x84 1/16.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Көлөмү 2,5 б.т. Нускасы 150.

Бишкек ш. Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т.Т.» т.62-67-76
e-mail: talant550@gmail.com